שטח חקלאי ובתי קברות ביבנה־ים (צפון) בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת, הפרסית, ההלניסטית, הרומית והביזנטית

משה עג׳מי ועוזי עד

מבוא

בחודשים אפריל ומאי 2007 נערכה חפירה מדרום לקיבוץ פלמחים, כהכנה לבניית כפר נופש סמוך לחוף הים.[1] האתר נמצא קילומטר אחד מצפון ליבנה־ים וממערב לכביש 4311 המוביל אל חוף הים המוסדר של פלמחים.

יבנה־ים ממוקמת במישור החוף הדרומי, על רכס הכורכר המשתרע לאורך חוף הים, כ־1.5 ק״מ מדרום לקיבוץ פלמחים, כ־20 ק״מ מדרום ליפו וכ־20 ק״מ מצפון לאשדוד. המעגן של יבנה־ים ניצל מפרץ טבעי שנוצר כתוצאה מחדירת לשון יבשתית לים.

יבנה־ים מוזכרת לראשונה בשם ׳מוחזי׳ במכתבי אל־עמרנה מהמאה הט״ו לפסה״נ (קוטשר תשכ״א:41–45; Moran 1992:81–82). במקורות רומיים היא מוזכרת פעמיים בשם יבנה (ימניה), וכך גם בספר מכבים ב, יב:9 (ר׳ פישר תשס״ה:174–175). במאה הי״ט תואר האתר לראשונה במפה של ז׳קוטן, הגאוגרף של נפוליאון. בשנת 1863 תיאר את האתר החוקר הצרפתי גרן (תשמ״ב:45–46), ובשנת 1876 תיארו אותו אנשי אגודת הסקר של ה־P.E.F (Conder and Kitchener 1882:268–269) ואחרים (לרשימה מפורטת ומראי מקום, ר׳ שדה 1991; פישר תשס״ה:173).

הממצא הארכיאולוגי מצביע על כך שהיישוב התקיים בהיקפים שונים ברציפות מתקופת הברונזה התיכונה עד ימי הביניים (אמצע האלף הב׳ לפסה״נ עד המאה הי״ב לסה״נ). בתקופת הב״ת 2 (1750–1550 לפסה״נ) הוקמה סביב היישוב סוללת עפר גדולה (קפלן תשנ״ב). בימי הבית השני ולאחר חורבנו שימש המקום נמל ושער ימי של העיר יבנה, השוכנת כ־7 ק״מ מזרחה (איור 1).[2]

בתקופה הביזנטית ידע היישוב פריחה, כמו יישובים אחרים בארץ ישראל באותה תקופה. המקורות ההיסטוריים מציינים כי לקיסרית אבדוקיה (Eudocia), אשת הקיסר תיאודוסיוס הב׳ שהעתיקה את מקום מגוריה לארץ־ישראל, הייתה אחוזה ביבנה־ים (לימור תשנ״ח:183–184, הערה 58; מייזליש 2001). הקיסרית תרמה מכספה לחיזוק האוכלוסייה הנוצרית ביישוב שחיה לצד אוכלוסייה שומרונית ויהודית. הממצא הארכיאולוגי מאותה תקופה מלמד על חברה מגוונת ששכנה במקום, בדומה ליישובים אחרים בארץ בעת ההיא. היישוב ביבנה־ים דעך וירד מגדולתו במהלך התקופה האסלאמית הקדומה, שעה שהמקום שימש חוליה בשרשרת ביצורים שהוקמה לאורך חופי ארץ־ישראל (לפירוט ולמראי מקום, ר׳ שדה 1991; פישר תשס״ה).

תולדות המחקר

האתר וסביבתו נחקרו רבות, ונערכו בו ובסביבתו חפירות וסקרים ביבשה ובים (איור 2).[3] בחפירה בשנת 1961 בחוף של קיבוץ פלמחים, בניהולו של אהרון קמפינסקי (איור 2:1), נחשף קבר מתקופת הברונזה המאוחרת (לא פורסם). בשנים 1966, 1968 ו־1969 חפר באזור יעקב קפלן מטעם אגף העתיקות והמוזיאונים ומוזיאון ארץ־ישראל (איור 2:2–4). חפירותיו התמקדו בשני אזורים עיקריים: באזור הסוללה הצפונית והמזרחית (איור 2:3, 4), שם נתגלו קברים מתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת; ובפינה הצפונית־המזרחית של המתקן הצבאי (איור 2:2) שממערב לכביש הכניסה ליבנה־ים, שם נחשפו שרידים של שער העיר מתקופת הברונזה התיכונה (פישר תשס״ה:173–174).

בשנת 1967 נחשפו קברים על החוף של קיבוץ פלמחים בעקבות סערה. רם גופנא ושמואל ליפשיץ חפרו שלושה מהם ותיעדו שרידים של קברים נוספים (איור 2:5). כל הקברים תוארכו לתקופת הברונזה המאוחרת (גופנא וליפשיץ תשכ״ז). בשנת 1973 חפרו גופנא וליפשיץ בקיבוץ פלמחים שני קברי ארגז מתקופת הברזל (איור 2:6; גופנא וליפשיץ תשל״ג).

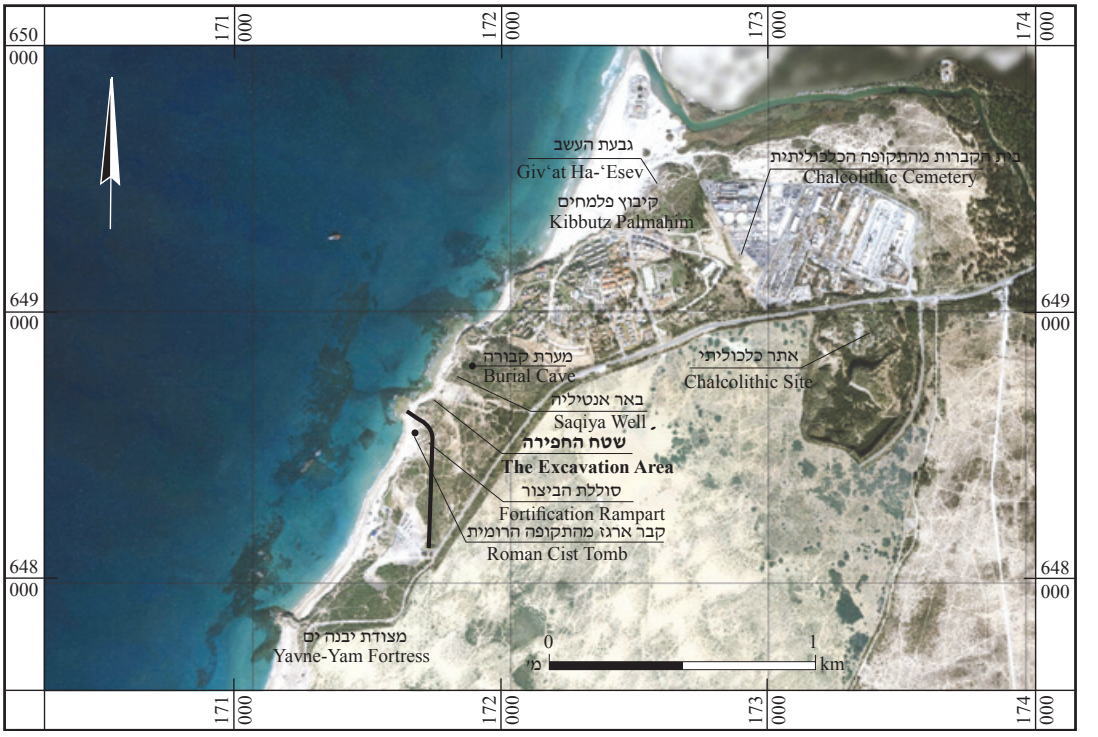

איור 1. מפת איתור של שטח החפירה ושל השרידים העיקריים באתר.

את החפירה הראשונה באזור המצודה הימית שבלב האתר ערכה בשנת 1980 פאני ויטו (איור 2:7). בחפירה נחשף מבנה מהתקופה הביזנטית ולו רצפת פסיפס שחלקו הגדול נהרס עם השנים מפגעי הטבע (ויטו 1991). בשנת 1981 חשף איתן איילון שלושה קברי ארגז מהתקופה הרומית (איור 2:8) בתוך הסוללה מתקופת הברונזה התיכונה (איילון תשס״ה). בשנת 1982 ערך איילון חפירה נוספת (איור 2:9), ובה נחשפה רצפת חלוקים שבתוכה שקועים ארבעה פיטסים ושברים של שני קנקנים מהתקופה הביזנטית (איילון 1991). בשנת 1984 חשפו יעקב ניר ויוסף פורת באר (איור 2:10) שהייתה בשימוש מהתקופה ההלניסטית (ניר ואלדר־ניר 1991). בשנת 1985 חפר שלמה פיפאנו מערת קבורה ברכס הכורכר שמדרום לקיבוץ פלמחים (איור 2:11; טרם פורסם).

בשנת 1986 ערכו אבנר רבן ואהוד גלילי סקר תת־ימי באזור המצודה (איור 2:12), וחשפו, בין השאר, שרידים של כלי שיט ומטען, אבני נטל ועשרות עוגנים מאבן וממתכת מתקופות שונות, וכן כלי חרס וחפצי אבן מתקופת הברונזה המאוחרת ומהתקופות ההלניסטית, הרומית המאוחרת והביזנטית (גלילי ושרביט תשס״ה).

בשנת 1987 חפר יוסי לוי חתך כ־10 מ׳ ממערב לחפירה של ויטו, סמוך למצוק (איור 2:13). אהרון שדה (איזק 1991) גילה כתובת סלבקית משנת 163 לפסה״נ חרוטה על אבן גיר. בעקבות גילוי זה נערכה במקום חפירה בניהולו של יוסי לוי, שבה נחשפו שרידים וממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת ועד התקופה הממלוכית (לוי 1991). בשנת 1992 נחשף פיטס שקוע באדמת החמרה (איור 2:14; לוי תשנ״ד). בשנת 1996 חפרו איתן איילון ויהושע דריי מצפון לסוללת העפר (איור 2:15) מערכת השקיה משוכללת ובה באר אנטיליה (איילון ודריי תשס״ה:229).

למן שנת 1992 חפר באתר משה פישר מטעם החוג ללימודים קלסיים והמכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב. הוא ערך מחקר מעמיק המתייחס לתוצאות של יותר מעשר עונות חפירה וסקר אזורי (פישר תשס״ה; פישר וטקסל 2006). החפירות התמקדו באזור המצודה ומצפון לה (איור 2:16).[4] נחשפו ממצאים ושכבות יישוב מתקופת

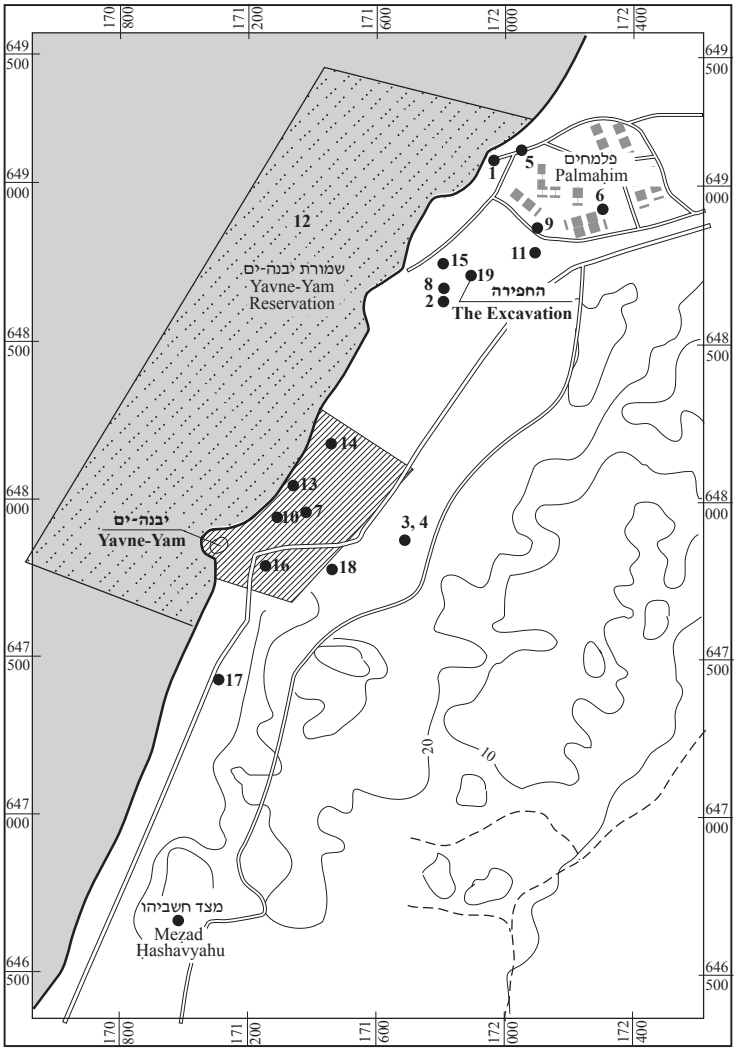

① א׳ קמפינסקי (G-25/61)
② י׳ קפלן (A-92/66)
③ י׳ קפלן (C-124/68)
④ י׳ קפלן (C-124/69)
⑤ ר׳ גופנא ושי׳ ליפשיץ (A-124/67)
⑥ ר׳ גופנא ושי׳ ליפשיץ (A-408/73)
⑦ פ׳ ויטו (A-961/80)
⑧ א׳ איילון (A-1011/81)
⑨ א׳ איילון (A-1142/82)
⑩ י׳ ניר וי׳ פורת (A-1289/84)
⑪ ש׳ פיפאנו (A-1390/85)
⑫ א׳ רבן וא׳ גלילי (G-30/86)
⑬ י׳ לוי (A-1478/87)
⑭ י׳ לוי (A-1952/92)
⑮ א׳ איילון וי׳ דריי (A-2456/96)
⑯ מ׳ פישר (G-97/92), (G-97/92), (G-97/92), (G-97/92), (G-97/92), (G-97/92), (G-97/92)
⑰ א׳ גנור וע׳ אייש (A-3870/02)
⑱ ע׳ אייש (A-4226/04)
⑲ מ׳ עג׳מי וע׳ עד (A-5086/07)

איור 2. מפת החפירות באזור יבנה־ים.

הב״מ 2 עד התקופה האסלאמית הקדומה. מתקופת הב״מ 2 ומהתקופה הרומית הקדומה נתגלו רק שברי כלי חרס, ואילו מתקופות הברזל 2–3 ומהתקופות הפרסית, ההלניסטית, הרומית המאוחרת, הביזנטית והאסלאמית הקדומה נתגלו שרידי יישוב (מבנים ומתקנים).

בעקבות סערה בשנת 2002 נחשף פיטס מהתקופה הביזנטית על חוף הים. עדנה אייש חשפה מפלס אדמה מטויח שניגש אל הכלי (איור 2:17; אייש וגנור 2009). בשנת 2004, בעת ביצוע עבודות תשתית בבסיס פלמחים, נפגעו עתיקות ממזרח למצודה; עדנה אייש ערכה במקום חפירת הצלה

בשנת 2004 (איור 2:18). בחפירתה נחשפו שרידים של מבנה ציבור ובית יוצר מהתקופה הביזנטית, וכן נתגלה מטמון ובו 43 מטבעות ברונזה המתוארכים ברובם למאה הו׳ לסה״נ (טרם פורסם).[5]

החפירה

החפירה נערכה קילומטר אחד מצפון ליבנה־ים (איור 2:19; נ״צ רי״ח 65–95/64848–17185) בשטח שבין סוללת העפר הגדולה שנבנתה סביב היישוב בתקופת הב״ת 2 לבין רכס הכורכר ובית הקברות של קיבוץ פלמחים, ובו מערות קבורה חצובות מהתקופה הרומית.

במהלך החפירה נפתחו 25 ריבועים (625 מ״ר) בשטחים A–C, D1, D2 (תכנית 1; לרשימת הלוקוסים, ר׳ נספח 1). בשטח A (הדרומי) נחשפו גת, מבנה ותעלה חפורה(?), המתוארכים לתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית. בשטח B נתגלו שתי גתות צמודות זו לזו, כבשן, מתקן וקיר תמך שחלקו בנוי וחלקו חצוב בכורכר. המתקנים והקיר מתוארכים לפרק הזמן שבין התקופה הפרסית לתקופה הרומית המאוחרת. בשטח C (הצפוני־המזרחי) נחשפו ריכוזי אבנים וצדפים, כנראה מהתקופה הרומית. באר האנטיליה שחשפו איילון ודריי (איור 2:15) נמצאת מצפון־מערב לשטח B.

בשטחים D1 ו־D2, מדרום־מערב ומדרום־מזרח לשטח B, נחשפו 25 קברים שתועדו ותוארכו לתקופת הברונזה התיכונה או המאוחרת ולתקופה הרומית (ר׳ להלן). רוב הממצא האדריכלי שנחשף במהלך החפירה נתגלה מתחת לכיסוי החולות, והוא בנוי על סלע הכורכר או חפור בקרקע שהצטברה על הסלע (ר׳ אקרמן, כרך זה). הממצא יתואר לפי שטחים, מהקדום למאוחר, ויידון בסיכום לפי התקופות.

שטח A (תכניות 2, 3)

השטח הדרומי ממוקם 50–120 מ׳ ממזרח לחלק הצפוני של סוללת העפר מתקופת הב״ת 2.

הגת (תכנית 2; איור 3)

הגת משוכללת, מטיפוס ׳ארבעת המרובעים׳. היא ממוקמת על ראש גבעת כורכר המתנשאת לגובה 2–3 מ׳, ולה משטח דריכה רבוע, בור שיקוע/ביניים רבוע ובור איגום רבוע, היוצרים מרובע (לגתות מטיפוס זה ולתפוצתן, ר׳ פרנקל ואיילון

איור 3. הגת בשטח A, מבט לדרום־מזרח.

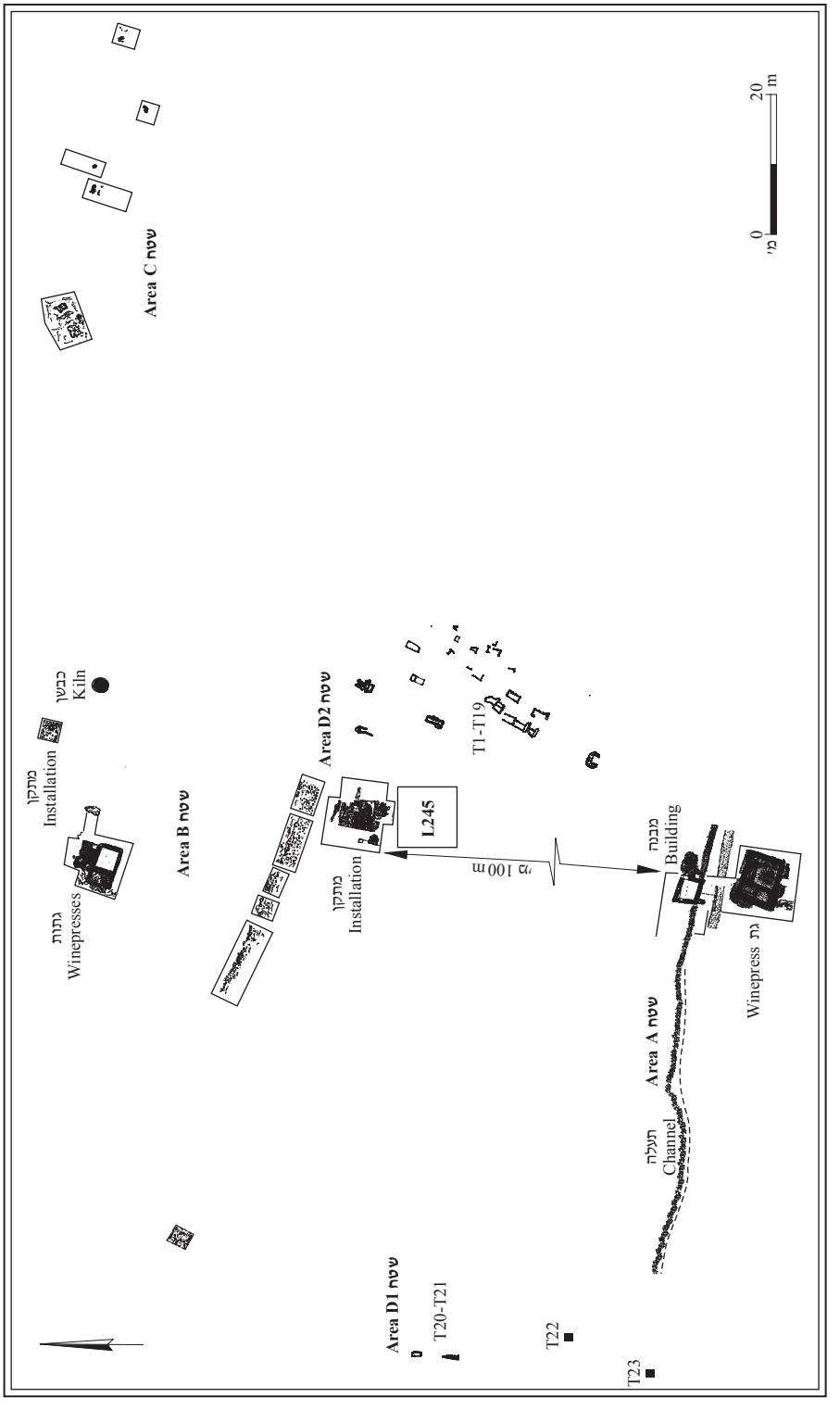

תכנית 1. שטחי החפירה.

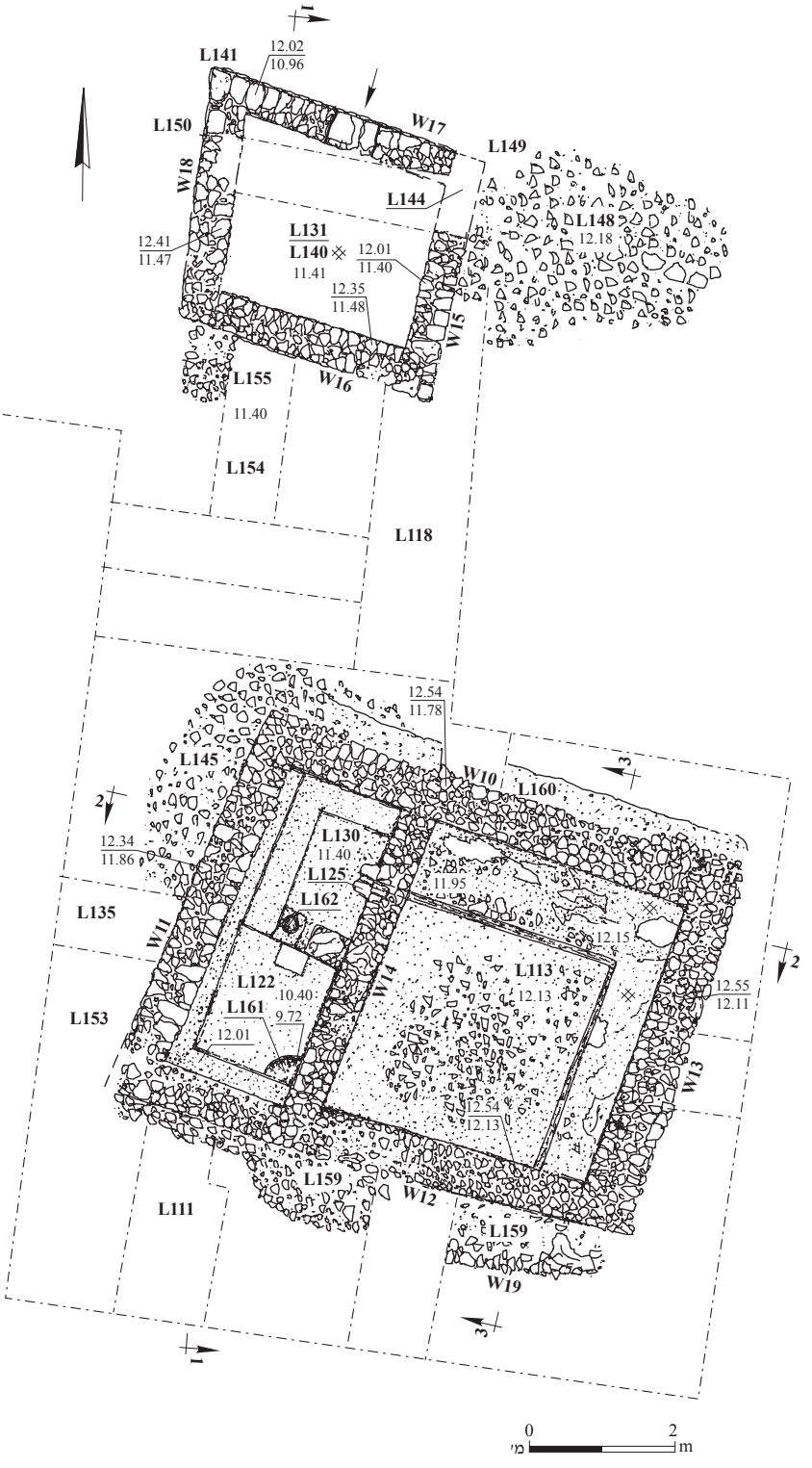

תכנית 2. שטח A, תכנית וחתכים (בעמוד ממול).

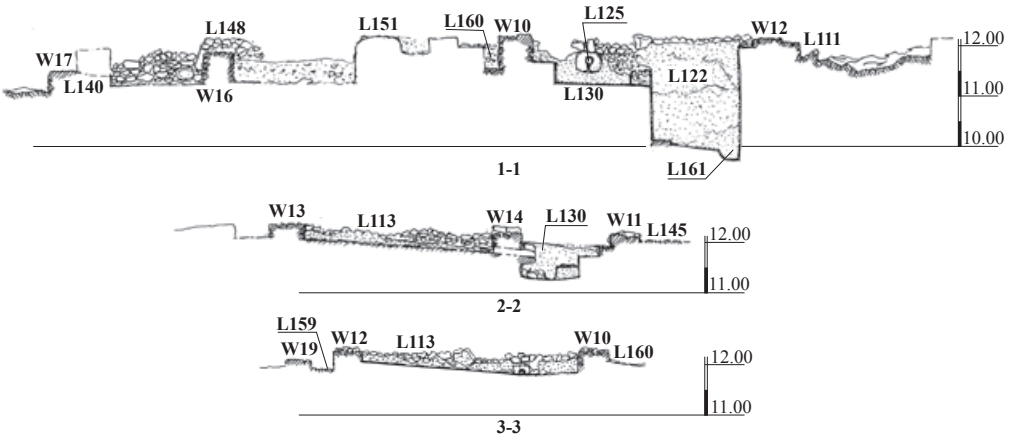

תשמ״ט:53–55). קירות הגת (0.6 מ׳ רוחב) בנויים היטב מאבנים קטנות ובינוניות, מלוכדות בטיט־חרסית. הקירות השתמרו לגובה שלושה עד ארבעה נדבכים (0.4–0.5 מ׳). מצפון לקיר 10 וממערב לקיר 11 אפשר לזהות בבירור את תעלות היסוד של הקירות (L153, L160; 0.3–0.4 מ׳ רוחב; תכנית 2: חתכים 1–1, 3–3).

הרצפה והפן הפנימי של קירות משטח הדריכה (L113; 3.8 × 4.2 מ׳) צופו בשלוש עד ארבע שכבות של טיח הידראולי לבן, עבה. בטיח שולבו שברי צדפים, והוא הונח מעל שכבה של טיט מעורב בשברי גוף של כלי חרס. במשטח הדריכה ניכרים שני שלבי שימוש: בשלב הראשון היה המשטח רבוע (3 × 3 מ׳), ובשלב השני הורחב שטחו לצפון ולמזרח וגודלו כמעט הוכפל (סך הכול 16.34 מ״ר). בקו התפר שבין שני השלבים, מתחת לטיח של הרצפה העליונה (מהשלב השני), זוהו שתיים עד שלוש שכבות של טיח שציפו את הקיר מהשלב הראשון. קיר זה פורק בעת הנחת הרצפה של השלב השני. רצפת המשטח משופעת לכיוון בור הביניים שבמערב, להזרמת התירוש ממשטח הדריכה אל הבור. התירוש זרם באמצעות מרזב (L125), העשוי מאבן כורכר סגלגלה (0.7 מ׳ אורך) שבמרכזה חור (0.1 מ׳ קוטר; איור 4). המרזב ממוקם בתפר שבין שלב השימוש הראשון לשלב השני.

בור הביניים (L130; 1.7 × 2.4 מ׳, 0.6 מ׳ עומק) נחשף ממערב לפינה הצפונית־המערבית של משטח הדריכה ובצדיו שתי מדרגות. המדרגה העליונה (0.2 מ׳ רוחב) נחשפה רק בדופן המערבית והמשיכה דרומה לאורך קיר 11 עד הדופן הדרומית של בור האיגום (תכנית 2: חתכים 1–1, 2–2). המדרגה

איור 4. מרזב בגת ומעמד להנחת קנקנים, מבט לדרום־מערב.

התחתונה רחבה יותר (0.45 מ׳) ומקיפה את הבור מצפון וממערב. שתי המדרגות, כמו דופנות הבור, הרצפה והמרזב, צופו בטיח הידראולי לבן עבה, זהה לטיח שנחשף במשטח הדריכה ובבור האיגום. לפי גובה הדופן שהפרידה בין בור הביניים לבור האיגום, נראה שבור הביניים היה רדוד (כ־0.15 מ׳).

לכן, סביר להניח שהוא לא שימש בור שיקוע שהיה נסתם או מתמלא במהירות, אלא בור ביניים בין משטח הדריכה לבור האיגום.

בבור הביניים, כמו במשטח הדריכה, הובחנו שני שלבים. בשלב השני הורחב הבור כמטר אחד לכיוון צפון. הקיר המערבי (W11) נבנה בשלב השני מאבנים קטנות יותר מאלו שמהן הוא נבנה בשלב הראשון (תכנית 2). בעת שהורחבו הבור ומשטח הדריכה לכיוון צפון, הוזז המרזב כ־0.3 מ׳ צפונה; מקומו המקורי של המרזב אותר בקיר שהפריד בין משטח הדריכה לבורות (W14; תכנית 2: חתך 1–1).

מדרום לבור הביניים וממערב למשטח הדריכה, נתגלה בור איגום עמוק (L122; 1.75 × 2.10 מ׳, 1.6 מ׳ עומק, כ־5.9 מ״ק). במרכז הקיר שהפריד בין הבורות (W14) נחשפה תעלה שחיברה ביניהם ושדרכה זרם התירוש לבור. מדרום לבור האיגום וממערב לו נתגלתה מדרגה צרה (0.2–0.3 מ׳) שנועדה כנראה להקל על הירידה לבור. ברצפת הבור, בפינתו הדרומית־המזרחית, נחשפה גומת שיקוע (L161; 0.15 מ׳ עומק) שדופנותיה מצופים בטיח. צמוד לדופן הצפונית, המפרידה בין הבורות, נחשפה אבן שטוחה (0.4 × 0.3 מ׳) משולבת ברצפת הבור. האבן נועדה למנוע את שחיקת הרצפה בעת זרימת התירוש מבור הביניים. במהלך החפירה נחשפה אבן גדולה נוספת בתוך הבור, סמוך לדופן הצפונית שלו (אינה מופיעה בתכנית). כיוון שלא נחשפו מדרגה או מגרעת בדופנות הבור, סביר להניח שהאבן סייעה בירידה לבור ובעלייה ממנו. שני השלבים שנחשפו במשטח הדריכה ובבור הביניים לא זוהו בבור האיגום. ייתכן שבשלב השני הועמק בור האיגום בד בבד עם הגדלת משטח הדריכה, אולם לא נמצאו סימנים לכך.

על הקיר שהפריד בין הבורות, ממערב לתעלה, נתגלה מעמד להנחת קנקנים בעת איסוף היין מבור האיגום (L162; 0.35 × 0.45 מ׳, 0.26 מ׳ גובה; איור 4). המעמד עשוי מאבן כורכר מטויחת, ובחלקה העליון נחצבה גומה (0.25 מ׳ קוטר) להנחת הקנקנים.

מדרום לקיר הדרומי של משטח הדריכה (W12), שהיה מטויח גם בפן החיצון, נחשף קיר תמך (W19) במרחק 0.7–0.8 מ׳, הבנוי במרושל מאבני גוויל קטנות. בין שני הקירות נתגלה מפלס אבנים (L159) הניגש אליהם (תכנית 2: חתך 3–3), ונראה ששימש משטח עבודה. ממערב לקיר המערבי של הגת (W11) נתגלה ריכוז של אבני גוויל קטנות ושברי טיח (L145), שהונחו על הסלע (תכנית 2: חתך 2–2) ומעל מפלס החיים (L135), לאחר שהשימוש בגת פסק. ייתכן שהאבנים נותרו במקום לאחר ששדדו את קירות הגת.

על סמך הממצא מהמילויים בתעלות היסוד של הקירות (L111, L153; יקואל, כרך זה: איור 2: 3, 5, 8), אפשר להניח שהגת נבנתה בתקופה הפרסית או ההלניסטית.[6] בשלב השני, כנראה בתחילת התקופה הרומית הקדומה, שופצה הגת והשימוש בה חודש. השיפוץ גרם להגדלת יכולת הקיבול ולהרחבת הייצור בגת. הממצא הקרמי מבור הביניים (L130), מבור האיגום (L122) ומהשטח שמצפון לגת (L118; ר׳ יקואל, כרך זה: איורים 4: 4, 10; 6: 13, 14) מאפשר לתארך את השימוש בה עד התקופה הרומית התיכונה (המאה הב׳ לסה״נ).

המבנה (תכנית 2; איורים 5, 6)

למרגלות הגבעה, במרחק 5 מ׳ מצפון לגת, נחשף מבנה מרובע (3.5 × 3.9 מ׳). במרכז הקיר הצפוני (W17) נתגלה פתח ובו אבן סף גדולה ושטוחה (0.6 × 0.1 מ׳). קירות המבנה נבנו מאבני גוויל ואבנים מהוקצעות (חלקן בשימוש משני), מלוכדות בטיט־חרסית. הפן החיצון של הקירות ופינות המבנה, מלבד הפינה הדרומית־המערבית, נבנו מאבנים גדולות למדי (0.35 × 0.45 מ׳ בממוצע). הפן הפנימי לעומת זאת, נבנה מאבנים בינוניות (0.20 × 0.35 מ׳ בממוצע), והליבה עשויה מאבנים קטנות בגודל אגרוף. הקירות בנויים על הסלע, מלבד הפינה הדרומית־המערבית, והם השתמרו לגובה שישה עד שמונה נדבכים (1.1 מ׳ גובה מרבי). בשלב מאוחר, בתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית (ר׳ להלן), בנו מחדש את הפינה הדרומית־המערבית של המבנה מאבנים קטנות יותר, מעל מילוי. למבנה רצפת עפר כהה, מהודקת (L140).

ממזרח למבנה נחשף ריכוז של אבני גוויל קטנות (L148). סביר להניח כי חלק מאבני הקירות נשדדו לאחר שהמבנה יצא מכלל שימוש וריכוז האבנים נותר במקום לאחר השוד, כמו ריכוז האבנים שנתגלה ממערב לגת (L145, ר׳ לעיל).

על סמך הממצא מעל רצפה L140 (ר׳ יקואל, כרך זה: איור 5: 3) ומתעלת היסוד של הקירות (L150; ר׳ יקואל, כרך זה: איור 9: 2), נראה שהמבנה נבנה ושימש במאות הא׳–הב׳ לסה״נ, בד בבד עם השלב השני בגת. מיקום המבנה סמוך לגת, והשימוש בשניהם במאות הא׳–הב׳ לסה״נ, מצביעים על

איור 5. הגת והמחסן בשטח A, מראה מן האוויר לכיוון צפון.

איור 6. המבנה בשטח A, מבט לדרום.

קשר בין תפקוד המבנה לפעילות בגת. על כן, סביר להניח שהמבנה שימש מחסן לחומרים ולכלים שהיו בשימוש בגת.

התעלה (תכנית 3 ; איור 7)
מדרום לקיר הדרומי של המבנה (W16) ומצפון לגת נתגלתה תעלה חפורה בציר מזרח–מערב (L136, L158 ; 2.5–1.5 מ׳ רוחב, 0.5–0.3 מ׳

איור 7. התעלה בשטח A, מראה מן האוויר לכיוון מערב.

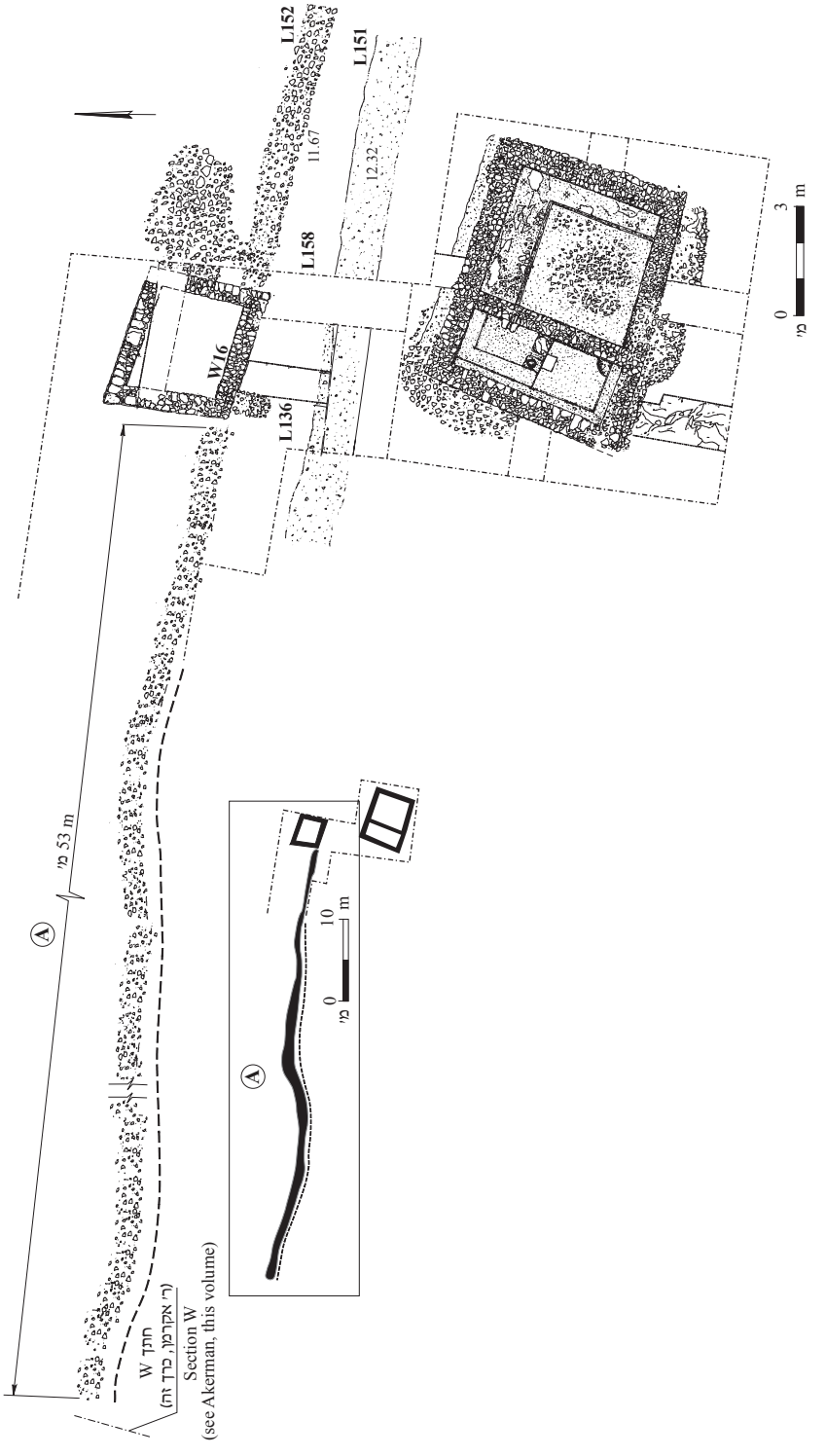
L152
L151
11.67
12.32
L158
W16
L136
0
3
m
מ'
A
53 m מ'
0
10
m
מ'
A
חתך W
(ר' אקרמן, כרך זה)
Section W
(see Akerman, this volume)

תכנית 3. שטח A.

איור 8. התלולית הצפונית של התעלה בשטח A, מבט למזרח.

עומק). בזמן החפירה נערמו תלוליות עפר משני צדי התעלה (1.5 מ׳ רוחב ממוצע, 0.5–0.9 מ׳ גובה). התלולית הצפונית (L152) ניגשת לקיר הדרומי של המבנה. היא ממשיכה את תוואי הקיר ומעליה מפוזרות אבני גוויל קטנות ובינוניות מכורכר (איור 8). מעל התלולית הדרומית (L151) לא נמצאו אבנים. התעלה והתלוליות נחשפו לאורך 70–80 מ׳ ממערב למבנה ו־20 מ׳ ממזרח לו, והן המשיכו גם מחוץ לתחומי החפירה. לא ידוע למה נועדה התעלה, אולם ברור שהיא מאוחרת למבנה מכיוון שהיא הפרידה בין הגת למבנה ולא אפשרה מעבר חופשי ביניהם. התעלה שימשה כנראה איזושהי פעילות בגת לאחר שהמבנה יצא מכלל שימוש. זאת התעלה נסתמה, ככל הנראה בתקופה הרומית המאוחרת או הביזנטית, על סמך החרסים המעטים שנתגלו בין האבנים שבראש התלולית ובמילוי החול שסתם אותה (הממצא הקרמי היה שחוק ולא צויר). לדעתנו, לאחר שהתעלה נסתמה, התלולית הצפונית שימשה כנראה גבול חלקה שהפריד בין השטחים החקלאיים שהיו במקום, והמבנה הפך ל׳שומרה׳.

שטח B (תכניות 1, 4)

שטח B ממוקם 100–150 מ׳ מצפון לשטח A, כ־200 מ׳ ממזרח לחוף הים. נחשפו בו שתי גתות, מתקן, כבשן וקיר תמך(?).

הגתות (תכנית 4; איור 9)
בחלק הצפוני־המערבי של השטח נחשפו שתי גתות צמודות זו לזו, דומות בתכניתן. הגתות הן ראי זו של זו, אף על פי שהגת הדרומית גדולה מהצפונית. כל אחת מהגתות, בדומה לגת בשטח A, היא מטיפוס ׳ארבעת המרובעים׳, ולה משטח דריכה רבוע, בור ביניים רדוד ובור איסוף עמוק.

הקירות בנויים מאבני גוויל קטנות מכורכר (0.15 × 0.20 מ׳, 0.1 מ׳ גובה ממוצע), מלבד הקיר המפריד בין שתי הגתות (W26), הבנוי מאבנים בגודל בינוני (0.2 × 0.3 מ׳, 0.1 מ׳ גובה ממוצע). האבנים בפן הצפוני של קיר 26, המשותף לשתי הגתות, הונחו על צדן הצר (תכנית 4). בחלק מהקירות נחצבו תעלות היסוד לתוך סלע הכורכר, ובכמה מקומות הן נבנו על הסלע. הפן החיצון של הקירות החיצוניים לא נבנה בקו ישר, ולכן רוחב הקירות אינו אחיד (0.25–0.50 מ׳). הרצפות והפן הפנימי של הקירות צופו בטיח הידראולי לבן מוחלק, המושתת על טיט לבן ובו הרבה צדפים מרוסקים ושחוקים. ברוב המקומות נתגלו שתיים עד שלוש שכבות של טיח, עדות לתיקונים שנעשו בגתות. בחיבור שבין הקירות לרצפות הונח הטיט בעיבוי אלכסוני והטיח החיצון מתעגל ויוצר ׳רולקה׳.

הגת הדרומית (תכנית 4).— בגת משטח דריכה מרובע (L272; 2.8 × 3.2 מ׳). רצפתו משופעת לכיוון בור הביניים שנמצא ממערב לפינתו הדרומית־המערבית. בור הביניים רדוד (L260; 1.0 × 0.8 מ׳, 0.15–0.20 מ׳ עומק), והחיבור בינו ובין משטח הדריכה היה באמצעות מרזב אבן מצופה בטיח, שנחשף במרכז הדופן המזרחית של הבור (W29; איור 10). הירידה אל הבור הייתה באמצעות מדרגה שנחשפה בקירו המערבי (W31), בפינה הדרומית־המערבית של הגת. שברי חרס גדולים ואבנים שטוחות הונחו בראש המדרגה כדי להגן על הטיח. מצפון לבור הביניים וממערב למשטח הדריכה נחשף בור איגום (L264; 1.55 × 1.50 מ׳, 1.2 מ׳ עומק, כ־2.8 מ״ק). בפינה הצפונית־המזרחית של הרצפה נחשפה גומת שיקוע (L266; 0.4 מ׳ עומק). במרכז הקיר שהפריד בין הבורות

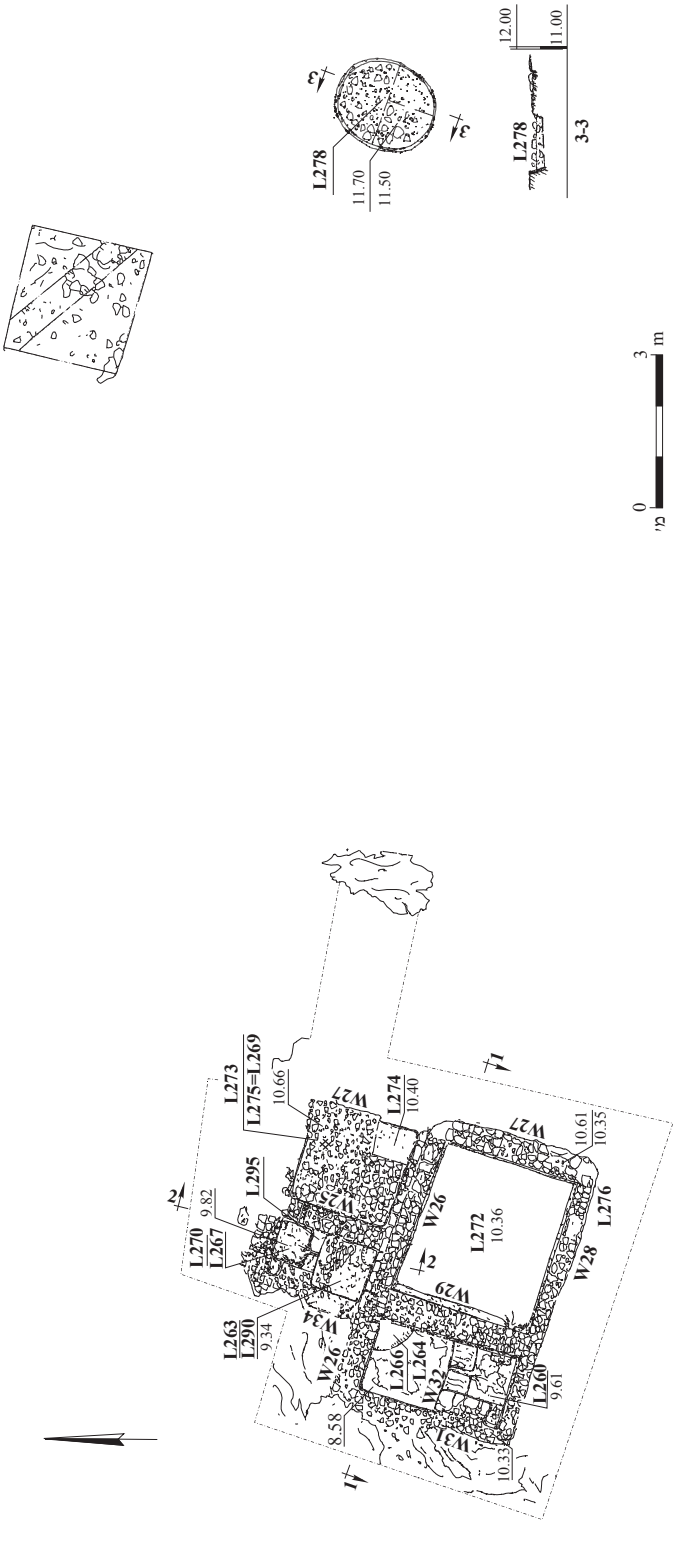

תכניות 4. הגתות והכבשן בשטח B, תכנית התכים.

איור 9. הגתות בשטח B, מבט למזרח.

איור 10. המדרגה ובור השיקוע של הגת הדרומית בשטח B, מבט לדרום־מזרח.

איור 11. הגת הצפונית בשטח B, מבט לדרום־מערב; הרצפה בשלב המאוחר.

(W32) נתגלתה תעלה שחיברה ביניהם. בטיח שציפה את דופנות הבורות הובחנו תיקונים.

הגת הצפונית (תכנית 4).— זוהי גת קטנה, ובה שני שלבי שימוש עיקריים. בשלב הקדום היו בגת מרכיבים דומים לאלו שזוהו בשתי הגתות האחרות: משטח דריכה (L274; 2 × 2 מ׳, 4 מ״ר), בור ביניים רדוד (L267; 0.8 × 0.9 מ׳, 0.2 מ׳ עומק) ובור איגום (L290; 1 × 1 מ׳, 0.9 מ׳ עומק). התירוש זרם ממשטח הדריכה אל בור הביניים באמצעות תעלה ומרזב שנחשפו במרכז הדופן המזרחית של הבור (W25). בשלב זה המרזב בלט מקו הדופן למערב, אך במהלך השימוש בגת התוספו שכבות של טיח, והקו החיצון של המרזב התיישר עם דופן הבור. תהליך דומה התרחש גם במדרגה שנחשפה בפינה הצפונית־המערבית של הבור, שנסתמה במהלך השימוש בגת כתוצאה מהוספת שכבות של טיח. בראש קיר 36, שהפריד בין בור הביניים לבור האיגום, נחשפה התעלה שדרכה זרם התירוש. בפינתה הדרומית־המזרחית של רצפת בור האיגום נחשפה גומת שיקוע (L291; 0.3 מ׳ עומק; תכנית 4: חתך 2–2).

בשלב מאוחר מולאו בור הביניים ובור האיגום באדמה חומה מעורבת במעט אבנים וחלקי טיח שנפלו מהדפנות (L267 ו־L263, בהתאמה). המרזב שחיבר בין משטח הדריכה לבור הביניים נסתם באבנים קטנות ועפר כהה. באותה עת, הונחו מעל משטח הדריכה והקירות שתחמו אותו אבני גוויל בינוניות ואדמה כהה ומהודקת (L269, L275; 0.10–0.15 מ׳ עובי). מעל שכבה זו נחשף מפלס של חלוקי נחל ואבני גוויל קטנות, מלוכדות בטיט־סיד לבן (L273; 5 ס״מ עובי), מצופה בשכבה דקה של טיח בהיר (איור 11; תכנית 4: חתך 2–2).

על סמך ממצא כלי החרס מתעלת היסוד של קיר 28 ובין אבניו בגת הדרומית (L276; ר׳ יקואל, כרך זה: איור 5:3), נראה שהגתות נבנו בתקופה הפרסית או ההלניסטית. מהמילוי המכוון של בורות הביניים והאיגום בגת הצפונית (L263, L267; ר׳ יקואל, כרך זה: איור 5:5, 9) עולה, שבמהלך התקופה הרומית הקדומה נערכו בגתות שינויים, לרבות הפסקת הייצור בגת הצפונית. הממצא מההצטברות לאחר שהגת הדרומית יצאה מכלל שימוש (L260, L264, L262 — ר׳ יקואל, כרך זה: איור 3:6, 6, 9, 10; L261 — ר׳ יקואל, כרך זה: איור 1:7) מתארך את

סוף השימוש בגתות לסוף התקופה הרומית הקדומה (המאה הב׳ לסה״נ). תכנית הגתות משטח זה דומה לגת בשטח A, והן נבנו ותפקדו בעת ובעונה אחת.

לא ידוע למה שימש המתקן מעל הגת הדרומית בשלב המאוחר, אולם ברור שלא היה אפשר להמשיך לייצר בה יין. ייתכן שהמתקן שימש מקום להנחת הענבים (״משטחי עלים״) לפני שדרכו עליהם בגת שכנראה המשיכה לפעול, או ששימש מקום לאחסון החומרים שהוסיפו לתירוש בתהליך הפיכתו ליין.

הכבשן (תכנית 4)

במרחק 22 מ׳ ממזרח לגתות נחשף כבשן עגול (2 מ׳ קוטר) שנחפר באדמה הטבעית. מהכבשן השתמר רק החלק התחתון — תא השרפה (כ־0.3 מ׳ גובה). לא ידוע אם צרפו בכבשן כלי חרס או מתכת, כיוון שלא נמצאה בו פסולת. על סמך כלי החרס מהמילוי (L278; ר׳ יקואל, כרך זה: איור 2:2), נראה שהכבשן שימש בתקופה הפרסית.

המתקן (תכנית 5; איור 12)

כ־40 מ׳ מדרום לשתי הגתות וכ־100 מ׳ מצפון לגת בשטח A נחשף מתקן ולו משטח מרובע (3.8[?] × 4.1 מ׳). מצב השתמרותו ירוד, וניכרים בו שני שלבי שימוש. בשלב הראשון היו שני משטחים מטויחים (L241, L286) שביניהם הפריד קיר W35, שממנו שרד רק החלק הדרומי. המשטח המערבי (L286), ששריד מרצפת הטיח שלו נחשף בצד הצפוני־המערבי, היה צר ונמוך יותר מהמשטח המזרחי (L241). התשתית של רצפות הטיח נעשתה מאבני כורכר שטוחות שהונחו על סלע האם. קירות המתקן

תכנית 5. המתקן בשטח B, תכנית וחתך.

איור 12. המתקן בשטח B, מראה מן האוויר לכיוון צפון.

איור 13. הבור (L230) בשטח B, מבט לדרום.

שרדו מעט בצפון, במערב ובדרום (W23, W20, W21), והם נבנו מאבנים מהוקצעות, מצופות בטיח בפן הפנימי. הקיר המזרחי של המתקן לא נחשף. ייתכן שהקצה המזרחי של רצפה L241 מסמן את התוואי המזרחי שלו (L281).

בשלב השני נוסף בור מרובע סמוך למרכז המתקן (L230; 1.4 × 1.4 מ׳, 0.6 מ׳ עומק). החלק התחתון של הבור נחצב בסלע (תכנית 5: חתך 1–1) ודופן באבני גזית מלוכדות בטיט בהיר (איור 13). רצפת הבור עשויה מחלוקי נחל וצדפים. בצד המערבי של המתקן, מעל רצפת הטיח מהשלב הראשון (L286), נבנה משטח מאבנים קטנות מלוכדות בחומר מליטה בהיר (L214), כנראה תשתית לרצפה שלא שרדה; המשטח ניגש לבור (L230). קיר 35 פורק,

איור 14. ריכוז האבנים והמתקן בשטח B, מבט למזרח.

ותעלת השוד שנוצרה מהפירוק ומבור נוסף (L247) נסתמה באבני גוויל. על סמך השרידים שנחשפו מעל הסתימה, נראה שהתשתית (L214) כיסתה גם את החלק המזרחי של המתקן.

שרידי הקירות שנחשפו מצפון למתקן (W24) וממערב לו (W30) מלמדים שהמתקן היה כנראה חלק ממכלול גדול יותר, שממדיו אינם ידועים בגלל מצב ההשתמרות הגרוע של השרידים. ריכוזי האבנים שנתגלו מדרום למתקן (L232) וממערב לו הם כנראה תוצאה של שוד הקירות. אבנים שלא היה בהן צורך נותרו בערמות. על סמך מעט כלי החרס שיצאו מתעלת היסוד (L281; ר׳ יקואל, כרך זה: איור 14:5), מהתשתית (L233; ר׳ יקואל, כרך זה: איור 7:4) ומהמילוי בבור (L230; ר׳ יקואל, כרך זה: איור 15:6) אפשר לתארך את בניית המתקן ואת השימוש בו למאות הא׳–הב׳ לסה״נ, בדומה לשלב השני בגתות. על סמך הממצא הקרמי מתעלות השוד של קיר 21 (L240; ר׳ יקואל, כרך זה: איורים 14:4; 4:7) והממצא הנומיסמטי — מהמילוי מעל המתקן שחתם את שוד האבנים (L236; ר׳ אריאל, כרך זה: מטבע מס׳ 15) ומהמילוי בין האבנים בריכוז שממערב (L222, L234; איור 14) — המתקן יצא מכלל שימוש ואבני הבנייה שלו נשדדו במהלך המאה הג׳ או הד׳ לסה״נ.

במרחק 3 מ׳ ממערב למתקן נחשף ריכוז של אבני גוויל ואבני גזית שבורות (L222, L234; 3.0–3.5 מ׳ קוטר). במילוי היה ממצא קרמי רב, בעיקר כלי אנטיליה מהטיפוס המתוארך לתקופה הרומית המאוחרת ולתחילת התקופה הביזנטית (ר׳ יקואל, כרך זה: איור 4:8–6). כלים דומים נתגלו בבאר האנטיליה שנחשפה כ־200 מ׳ מצפון־מערב לאתר (איילון ודריי תשס״ה: איור 19).

לאחר שהוסרה שכבת חול סמוך למתקן מדרום באמצעות כלי מכני ונחשפה אדמת החמרה, נחשף מפלס חיים (L245) המשתרע על שטח של יותר מ־15 מ״ר (תכנית 1). המפלס היה עשיר בכלי

מתכת, משקולות עופרת לרשתות דיג (ר׳ שרביט ופלנר, כרך זה), מטבעות מהמאה הב׳ עד אמצע המאה הד׳ לסה״נ (ר׳ אריאל, כרך זה: מטבעות מס׳ 12, 14, 16, 18–20, 22–24, 26, 27) וקמע עופרת שעליו כתובת ביוונית (ר׳ יקואל, להלן).

לא ברור למה שימש המתקן בשני שלביו. ייתכן שהיה חלק מבית מלאכה שייצר משקולות עופרת וחכות דיג ממסמרי ברונזה בשימוש משני (ר׳ שרביט ופלנר, כרך זה). על סמך רצפות הטיח שנתגלו בקטע שהשתמר, אפשר להסיק כי נעשה שימוש בנוזלים במקום.

קיר תמך (תכנית 6)

מצפון למתקן מצוי רכס כורכר נמוך בציר מזרח–מערב. ברכס נחצבה מעין מדרגה (W23; כ־0.55 מ׳ רוחב, 0.5–0.8 מ׳ גובה) שנוצרה מהסרת רצועה מסלע הכורכר לאורך כל החלק הצפוני של הרכס. במילוי שמעל המדרגה נחשפה תעלת שוד. מצפון למדרגה נתגלו אבני גוויל בינוניות וגדולות במפולת. על סמך הממצא הקרמי (לא צויר) והנומיסמטי המועט מהתעלה (L239; ר׳ אריאל, כרך זה: מטבע מס׳ 17), אבני הקיר נשדדו במהלך המאה הג׳ או הד׳ לסה״נ, באותה עת שבה נשדדו האבנים מהמתקן שמדרום לקיר התמך. דומה לפיכך, שהמדרגה שימשה מסד לקיר שרוב אבניו נשדדו — קיר תמך למתקן, או גבול לשטח החקלאי, בדומה לתלולית שנחשפה בשטח A.

קמע שעליו כתובת ביוונית

אריולה יקואל[7]

הקמע עשוי עופרת ביציקה, ועל שני צדדיו כתובות ביוונית (25.5 מ״מ אורך, 8.5 מ״מ רוחב, 1.5 מ״מ עובי; איור 15). מפלס החיים שבו נחשף הקמע (L245; תכנית 1) תוארך על סמך הממצא הנומיסמטי לתקופה הרומית המאוחרת – ראשית התקופה הביזנטית (המאות הב׳–הד׳ לסה״נ; ר׳ אריאל, כרך זה), אולם נראה שיש לייחס את הקמע לתקופה הביזנטית, שכן נזכרים בו שמות של מלאכים, האופייניים לתקופה זו (ר׳ להלן).[8]

בראש הקמע קבועות שתי לולאות תלייה (15.5 מ״מ אורך הלולאה לאחר הפתיחה). נראה שהוא נעשה ביציקה אחת, ולאחר מכן קופל לשניים (איור 1:15). הקמע עשוי 100% עופרת, ומשקלו 3.96 גרם.[9] כתובת אחת מופיעה בצדו החיצון, ולאחר פתיחתו במעבדת שימור מתכת של רשות העתיקות

איור 15. הקמע.

(על ידי רעיה ויניצקי), נחשפה כתובת יוונית נוספת בחלקו הפנימי (איור 2:15).

קמעות נישאו על הגוף, ויוחסו להם סגולות רפואיות ושמירה מפני מזיקים. על פי האמונה, הם העניקו גם הגנה, הצלחה כלכלית ואהבה. יש כמה סוגים של קמעות (סער 2003: 24–35). הקמע מיבנה־ים משתייך לקבוצת ״הקמעות המילוליים״ — ממצאים שעיקרם טקסט כתוב או חרוט (סער 2003: 37).

הכתובת

צד חיצון: [Γ]ΑΒΡΙΗΛ	Γαβριηλ	גבריאל
צד פנימי: ΡΕΦΑΗΛ	Ρεφαηλ	רפאל

בצד החיצון, האות Γ בקצה השמאלי של הקמע לא השתמרה טוב, והאותיות BP כתובות בכתב ראי. בצד הפנימי, האותיות PE כתובות בכתב ראי ומחוברות זו לזו כליגטורה.

על הקמע מופיעים שמות של שני מלאכים — גבריאל ורפאל. הופעת שמות של מלאכים על קמעות מוכרת בעולם העתיק, והם שימשו ״כתובת״ לפנייה לעזרה במצבים קשים או לצורך הגנה מפני מחלות וסכנות. השימוש בקמעות נפוץ בעולם המגיָה והאמונות הטפלות בעת העתיקה. אמונות

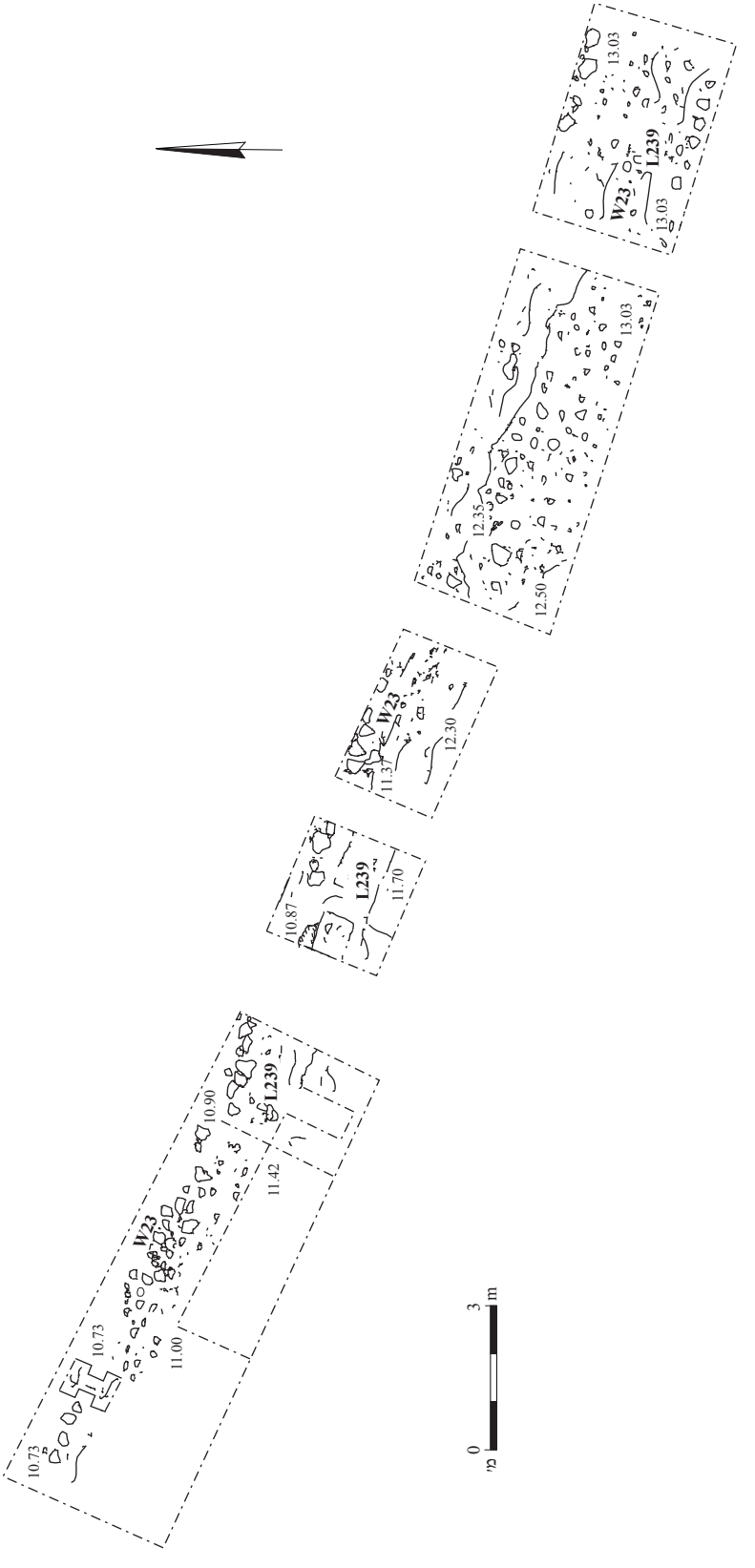

תכנית 6. קיר 23 בשטח B.

אלה יכלו להיחשב טפלות בעיני המתבונן, אך לא בעיני המאמין בהן (סער 2003: 148).

קמעות שעליהם שמות של מלאכים נמצאו בחפירות אחרות, שם הם תוארכו לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. קמע עופרת דומה לקמע מיבנה־ים נרכש בסוריה ומוצג במוזיאון קלסי (Bohak 1996: Cat. No. 26129). החפץ נועד ככל הנראה לתלייה על הצוואר. על שני צדדיו מופיעה טביעה בכתב ראי ביוונית. בצד החיצון כתובה המילה ΣΑΒΑΩ (צבאו[ת]) ובצד הפנימי נכתב השם רפאל ΡΑΦΑΗΛ (Bonner 1950: No. 342). במערכת קברים המתוארכת לתקופה הביזנטית באל־ג׳יש נתגלו ארבעה קמעות או מדליוני ברונזה (Makhouly 1939), בשלושה מהם מוזכר המלאך מיכאל.

שמות המלאכים מופיעים לעתים בצרוף דמויות ואלוהויות אחרות. על גמה מקיסריה חרוטה דמות של כנוביס, אלוהות יוונית־מצרית שצורתה נחש עם ראש אריה, ומתחתיה מופיע סמל של רחם נשי (Bonner 1950:25). על הצד השני של הגמה חרוט שם המלאך ΜΙΧΗ (מיכא[ל]) (Hamburger 1968:15, No. 110), שאליו פנו כדי שיגן על הרחם וישפר את תפקודו.

הבחירה בחומר שממנו נעשו קמעות בעולם העתיק לא הייתה מקרית, שכן לעופרת הייתה משמעות שקשרה את החפץ עם עולם המתים ועם המוות (White 1999:81). גם לצורת כתיבת האותיות, לסדר שלהן ולשימוש באותיות בכתב ראי הייתה משמעות מיוחדת: לעורר את הסגולות המיוחדות שלשמן נוצר הקמע (Jakoel, Ajami and Ad, in prep.).

ביבנה־ים נמצאו חפצים מגיים נוספים (פישר תשס״ב). אחד מהם הוא לוחית מראה עשויה מחרס, המתוארכת לתקופה הביזנטית (Fischer and Saar 2007:84–85). מכלול החפצים המגיים משקף חלק מהאמונה של תושבי יבנה־ים או מבקריה, ודרכם ניתן להבין את המושג ״אמונות טפלות״ (δεισδαιμονία) בעת העתיקה שהתקיים לצד הדת הרשמית.

מי שענד את הקמע ייחס לו כוח עליון, וקיווה שיגן עליו מכל סכנה ויפיג את כל פחדיו. לשם כך, השתמש יוצר הקמע בכמה שיטות בו־זמנית: שימוש בחומר גלם מיוחד, כתיבה בסגנון מסוים וכן עיטור בסמלים ובדמויות נבחרות. בקמע מיבנה־ים נעשה שילוב של שיטות אלה.

שטח C (תכנית 7)

השטח הצפוני־המזרחי של החפירה ממוקם 70–120 מ׳ ממזרח לשטח B, למרגלות רכס הכורכר שעליו שוכן הקיבוץ. נחשפו שלושה ריכוזי אבנים (L303, L306, L309) חפורים בתוך האדמה, ובהם אבני גוויל וחלוקים בגודל אגרוף (עד 0.1 מ׳ אורך). לעתים הם סודרו בשתי שכבות, שיצרו משטחים לא־רגולריים (עד 0.8 מ׳ קוטר; תכנית 7: חתכים 1–1, 2–2, 3–3). בין האבנים נתגלו שאריות של חומר אפרפר. בגלל קרבת ראשי האבנים לפני השטח, וכיוון שלא נתגלה ממצא מתארך, לא ידוע למה הם נועדו ואי אפשר לתארך את זמן השימוש בהם.

ממזרח לריכוזי האבנים ומתחת לשרידי קנקן חסר שפה (L307) נתגלה בור מלבני (L321; 0.5 × 0.5 מ׳, 0.2 מ׳ עומק) חפור באדמה, ובו צדפים מכמה סוגים (איור 16) שמקורם באזור האתר (ר׳ Mienis, this volume). הצדפים נמצאו

איור 16. ריכוז הצדפים (L329) בשטח C, מבט למזרח.

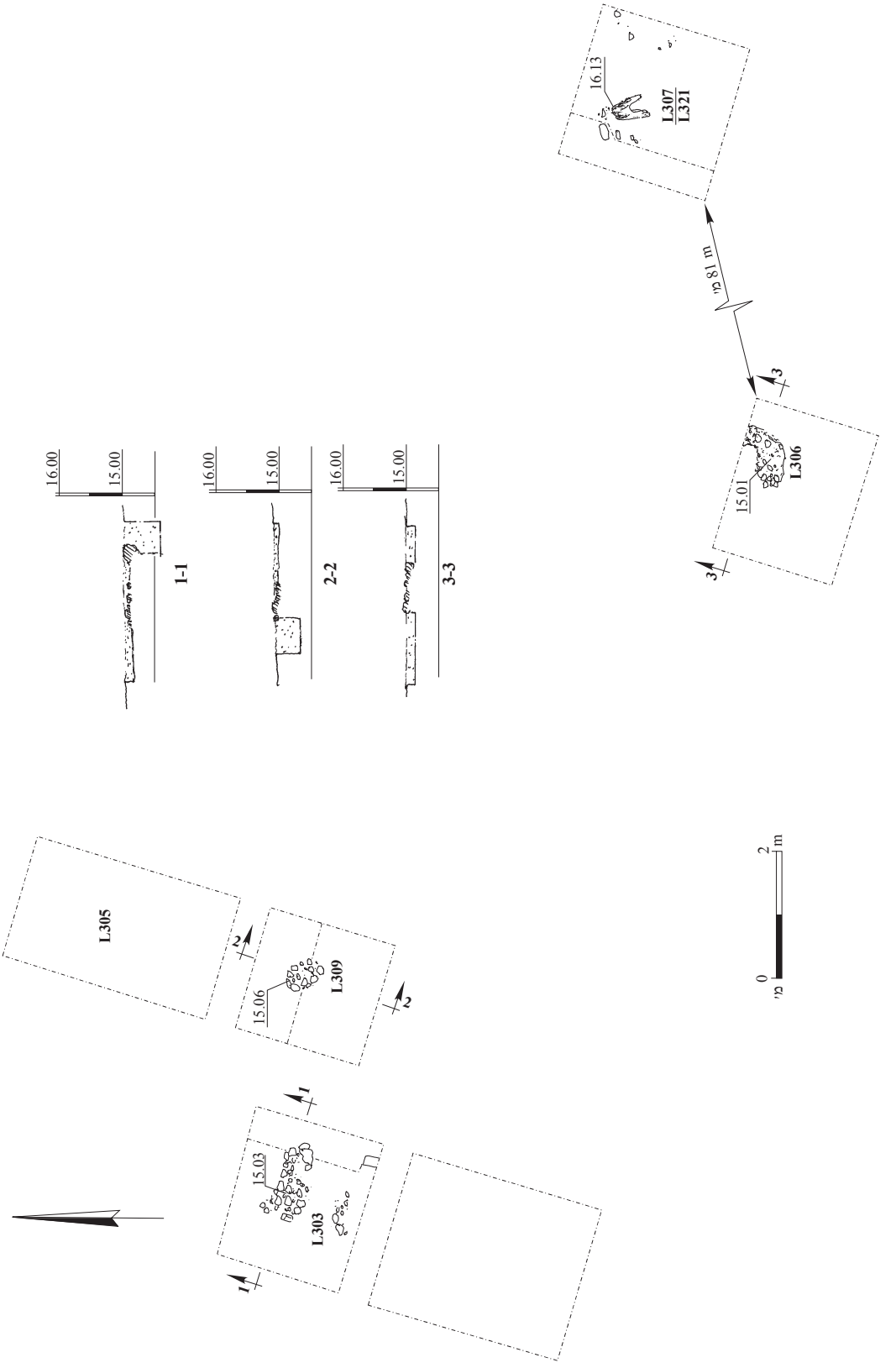

תכנית 7. שטח C, תכנית התחום.

מעורבים בחול ובמעט חרסים, המתוארכים לתקופה הרומית (הממצא הקרמי היה שחוק ולא צויר). נראה שהצדפים שרוכזו בבור נועדו לשמש חומר גלם להכנת טיט וטיח לגתות ולמתקן בשטח B הסמוך.

הקברים (איור 17)
לימור תלמי

במהלך החפירה ולאחריה נחשפו 25 קברים, רובם בשני מקבצים. המקבץ הראשון (שטח D1) נתגלה לאחר החפירה, במהלך חפירת חתכי בדיקה באזור שמדרום־מערב לשטח B, מתחת לשכבה עבה של חול, צפונית־מזרחית לסוללה מתקופת הברונזה התיכונה. הקברים לא נחפרו, וכוסו מחדש לאחר התיעוד. המקבץ השני (שטח D2) נחשף בחפירה מדרום־מזרח לשטח B (תכנית 1 ; איור 17). שניים או שלושה קברים נוספים נתגלו מדרום־מזרח, והם שייכים כנראה למקבץ זה. תוואי השטח והדרכים במקום לא אפשרו לחשוף את השטח ביניהם.

כיוון שהקברים לא נחפרו, חסר תיאור מלא שלהם וממצא מתארך מתוכם. על כן, התיאורך מתבסס על מבנה הקברים ועל צורתם, על מיקומם ופריסתם בשטח, וכן על ממצא כלי החרס שהתגלה סמוך להם. המידע החדש מתוסף למה שכבר ידוע על הקברים ובתי הקברות באזור במגוון תקופות (איילון תשס"ה:217).

שטח D1 (תכנית 1 ; איור 17)
נחשפו ארבעה קברים, כ־50 מ' ממזרח לסוללה מתקופת הברונזה התיכונה וכ־70 מ' ממערב למקבץ הקברים בשטח D2 (נ"צ רי"ח 17185/64860).[10] הם נתגלו בתוך דיונות חול בעומקים אחדים (2.5–3.0 מ' עומק), שלושה מהם (T20–22) בציר צפון–דרום. הקברים בנויים מלוחות כורכר מלבניים היוצרים מבנה מלבני. הם שונים זה מזה בגודל ובצורה. הקברים לא נחפרו, ולכן הם לא נחשפו בשלמותם. לאחר התיעוד הם כוסו בחול.

קבר T20 (תכנית 8).— קבר מלבני בציר צפון–דרום, הבנוי מלוחות כורכר במגוון גדלים (0.70 × 0.25 מ', כ־0.2 מ' גובה). בשל ממדיו הקטנים סביר להניח ששימש לקבורת ילד.

קבר T21 (תכנית 9).— הקבר בנוי בציר צפון–דרום מלוחות כורכר (1.75 מ' אורך, כ־0.3 מ' גובה). הוא כוסה בלוחות כורכר במגוון גדלים.

קבר T22 (איור 18).— הקבר רבוע, בנוי מחמישה לוחות כורכר צמודים זה לזה (1.5 × 3.5 מ'). שלושה לוחות מונחים בציר צפון–דרום, והשניים הנותרים, בכיוון מזרח–מערב. סגנון הבנייה מצביע על קבורה ייחודית, אולי של אדם במעמד גבוה או קבורה משפחתית.

קבר T23 (איור 19).— הקבר רבוע, חפור באדמה חרסיתית קשה ובנוי מלוחות כורכר. לוח הכורכר המכסה את הקבר שבור בפינה המערבית.

הקברים מתוארכים לתקופת הב"ת 2ב' או לתקופת הברונזה המאוחרת על סמך הממצא הקרמי המועט שנתגלה בהצטברות החול ובקרקע החרסיתית סמוך ל־T23 (ר' יקואל, כרך זה: איור 1). חיזוק לתיארוך זה מתקבל מחוסר האחידות בגודל הקברים ובצורתם: קבר T20 קטן מאוד ביחס לקבר T21, אך שניהם בנויים מלוחות כורכר מלבניים ומוארכים. לעומתם, קברים T22 ו־T23 מתאפיינים בצורה מרובעת, וגם הם שונים מאוד זה מזה בגודלם. חוסר האחידות בגודל הקברים ובצורתם אופייני לתקופת הברונזה המאוחרת (Hallote 1994:61).

קברים מתקופת הברונזה המאוחרת שלהם מאפיינים דומים התגלו למרגלות קיבוץ פלמחים, כקילומטר אחד מצפון לקברים שנחשפו בחפירה זו. ברוב הקברים הדיפון נעשה באמצעות לוחות כורכר מלבניים, שאורכם הממוצע 1.6 מ'. כן התגלו קברים קטנים יותר, שאורכם הממוצע 1.15 מ', שנועדו ככל הנראה לקבורת ילדים (גונן תשל"ט:22).

שטח D2 (תכנית 10 ; ר' איור 17)
המקבץ נמצא כ־10 מ' מדרום־מזרח למתקן שנחשף בשטח B (נ"צ רי"ח 17195/64860) ונתחם מצפון בקיר תמך ובמדרגת כורכר. נחשפו 19 קברי ארגז (T1–19) בכיוון צפון־מזרח–דרום־מערב, שלושה מהם תועדו במלואם, ואילו בשאר הקברים נחשפו רק ראשי האבנים. כיוון שהקברים לא נחפרו, לא ידוע באיזה כיוון הונח ראש הנפטר. כל הקברים נכרו באדמה ודופנו בלוחות כורכר מלבניים, הניצבים על צדם הצר ויוצרים ארגז (1.93 × 0.62 מ' גודל ממוצע). גודל הלוחות המרכיבים אותם כמעט אחיד (1.07 × 0.50 מ', 0.11 מ' עובי), ובכמה מהם הכיסוי נעשה מלוחות כורכר שהונחו בצורת גמלון.

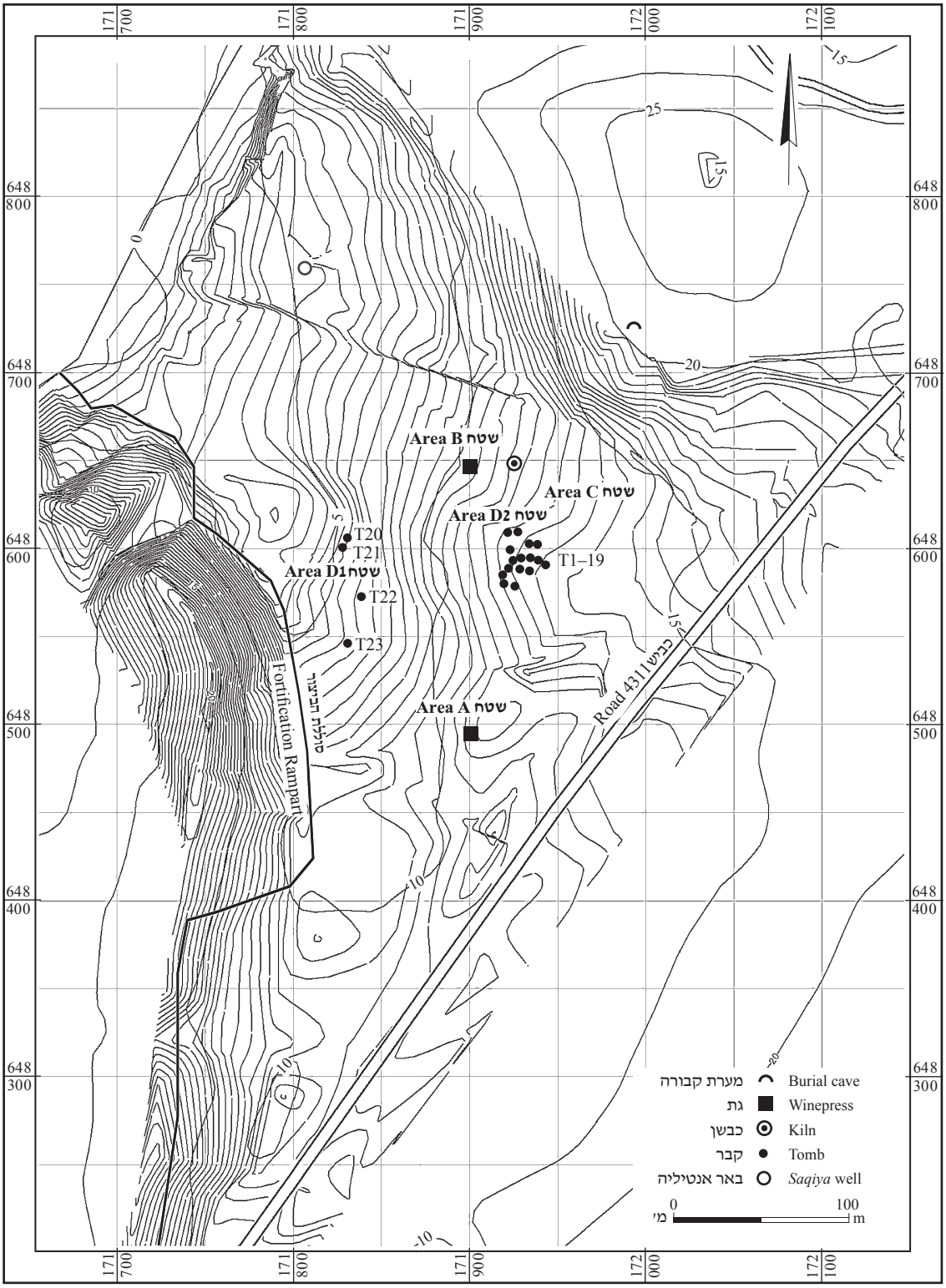

איור 17. פיזור הקברים והמתקנים באתר.

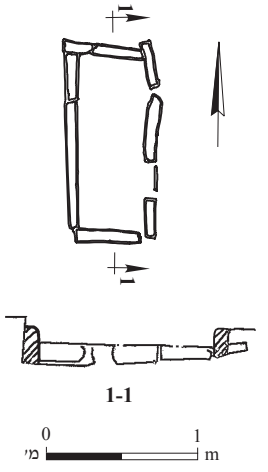

תכנית 8. קבר T20, תכנית וחתך.

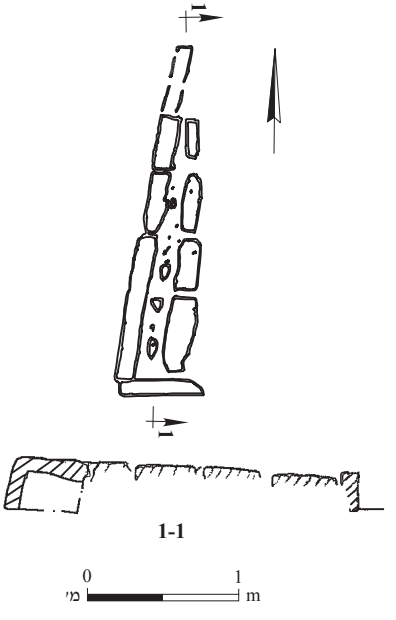

תכנית 9. קבר T21, תכנית וחתך.

קבר T1 (איור 20).— זהו קבר ארגז (0.18 × 2.02 מ׳), שכיוונו צפון–דרום ומצב השתמרותו בינוני. הוא בנוי משני לוחות כורכר בצד המזרחי (1.07 × 0.50 מ׳, 0.11 מ׳ עובי; תכנית 10: חתך 2–2). הקבר נמצא ללא לוחות כיסוי. צמוד ללוח הצפוני הונח לוח כורכר נוסף שצורתו מעוגלת (0.47 × 0.50 מ׳), ככל הנראה מצבה.

איור 18. קבר T22, מבט למערב.

איור 19. קבר T23, מבט למערב.

איור 20. קבר T1, מבט לצפון.

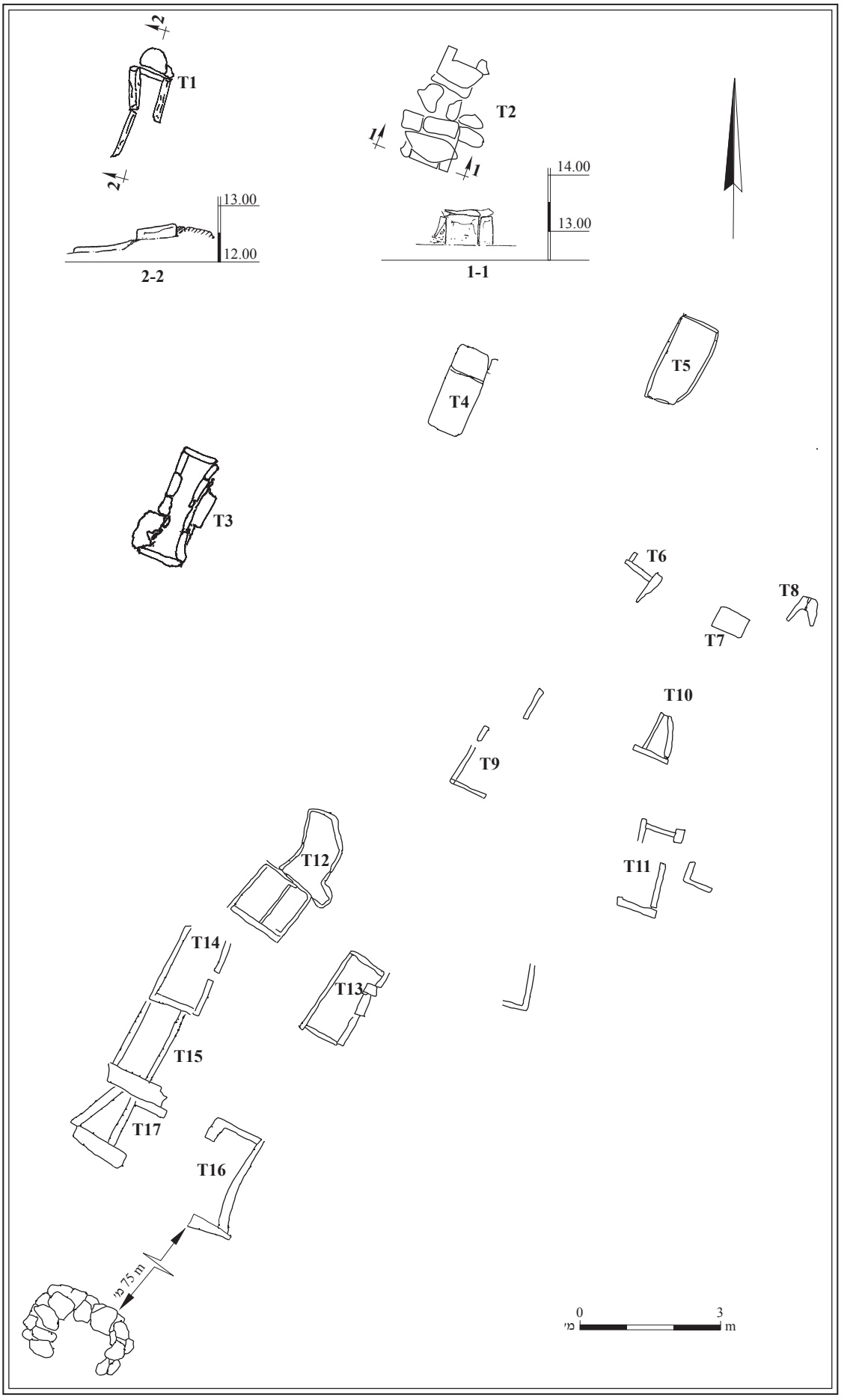

תכנית 10. שטח D2, קברים מהתקופה הרומית, תכנית וחתכים.

קבר T2.— זהו קבר ארגז (0.60 × 1.75 מ׳) בציר צפון–דרום, במצב השתמרות טוב. הקבר בנוי משני לוחות כורכר בצד המזרחי ושניים במערבי (1.07 × 0.50 מ׳, 0.11 מ׳ עובי; תכנית 10: חתך 1–1). הארגז השתמר בשלמותו (0.5 מ׳ גובה), והוא כוסה בלוחות כורכר שטוחים (0.4 × 0.6 מ׳ גודל ממוצע). סמוך ללוח הצפוני הונח לוח כורכר מלבני (0.30 × 0.75 מ׳), ששימש כנראה מצבה.

קבר T3.— זהו קבר ארגז (0.50 × 1.75 מ׳) שכיוונו צפון–דרום, במצב השתמרות טוב. הוא בנוי משני לוחות כורכר בצד מזרח ושניים במערב (1.07 × 0.50 מ׳, 0.11 מ׳ עובי; תכנית 10). סביב הקבר נתגלו לוחות כורכר נוספים (0.25 × 0.30 מ׳ גודל ממוצע), ששימשו ככל הנראה לכיסוי שקרס עם הזמן.

קברים T14, T15, T17.— שלושה קברים צמודים זה לזה (תכנית 10), שלכל אחד מהם דופן משותפת עם הקבר הסמוך לו. ייתכן שהסיבה לכך היא חיסכון, או קבורה של אנשים שהיו קשורים בחייהם בקשרי משפחה, או שנפטרו בנסיבות משותפות.

בקברים בשטח D2, בניגוד לקברים בשטח D1, קיימת אחידות בגודל הקבר, בגודל לוחות הכורכר המרכיבים אותו, במבנה ובאוריינטציה. תיארוך הקברים אינו ודאי כיוון שלא נחפרו. על פי הממצא הקרמי שנתגלה במילויים ובהצטברויות שנחשפו סמוך להם אפשר לשייך אותם לתקופה הרומית הקדומה. שלושה קברים נוספים מתקופה זו נתגלו במרחק 200 מ׳ ממערב (איילון תשס״ה). גם שם קברי הארגז נחפרו באדמה בציר מזרח–מערב ודופנו בלוחות כורכר (0.9 × 2.4 מ׳ גודל ממוצע, כ־0.45 מ׳ עומק).

קברי ארגז נמצאו גם באל־ג׳סר כ־4 ק״מ מערבה (עג׳מי וראוכברגר 2008). נחשפו ארבעה קברים, הבנויים מלוחות כורכר בכיוון מזרח–מערב ומתוארכים לתקופה הרומית הקדומה. קברי ארגז מן התקופה הרומית התגלו גם באתרים רחוקים יותר, למשל בגשר הזיו (Mazar 1994), שם נחפר בית קברות דומה במתארו לבית הקברות שתואר לעיל; בעכו, שכונת רמז, חשף יותם טפר בשנת 2003 (טפר 2014) בית קברות ובו קברי ארגז מכוסים בלוחות כורכר ומעליהם גלי אבנים. לצד הקברים נתגלו עצמות בעלי חיים ומזבחות אבן. הקברים נבנו בציר מזרח–מערב או צפון–דרום.

דיון וסיכום

בחפירה נחשפו העורף החקלאי הצפוני של יבנה־ים, ובו מתקנים חקלאיים ואזור הקבורה של היישוב. זוהו ארבע תקופות פעילות: הפרסית וההלניסטית, הרומית הקדומה, הרומית המאוחרת והביזנטית. נתגלו קברים מתקופות הברונזה התיכונה או המאוחרת (שטח D1) והרומית הקדומה (שטח D2). בתקופות הפרסית וההלניסטית הוקמו כבשן ושלוש גתות — אחת בשטח A ושתיים צמודות זו לזו בשטח B.

בתקופה הרומית הקדומה, לאחר שהמתקנים ננטשו למשך 200–300 שנה, חודש השימוש בשתיים מן הגתות; הגת בשטח A הוגדלה ולצדה הוקם מבנה (מחסן?); הגת הגדולה בשטח B שופצה והוצמד אליה משטח פתוח בצד צפון, במקום הגת הקטנה. השטח שמדרום לגת, במרחק של כ־40 מ׳, הפך לבית קברות. כיוון שהקברים לא נחפרו, לא ברור אם בית הקברות שימש בפרק הזמן שבו פעלה הגת הנמצאת כ־40 מ׳ מצפון (תכנית 1), או רק לאחר שהיא יצאה מכלל שימוש.

השטח החקלאי שנחשף מלמד שבתקופה הרומית הייתה פעילות חקלאית נרחבת ביישוב. כלי האבן מהמאות הא׳–הב׳ לסה״נ שנתגלו בשטח A (ר׳ יקואל, כרך זה: איור 9:1, 2) מלמדים שהיו במקום תושבים יהודים. כלים דומים נתגלו בחפירות קודמות של פישר ביבנה־ים (פישר תשס״ה: איור C:30). עדות נוספת לנוכחות יהודית באתר ולקשר של תושביה עם ירושלים עד חורבן הבית השני היא הכמות המרשימה של מטבעות יהודיים ממטבעת ירושלים שנתגלתה בחפירה (ר׳ אריאל, כרך זה).

שלוש הגתות שנחשפו — שתיים מהן גדולות, ואפשר היה לייצר בהן כמות גדולה של יין בו־זמנית (בתקופות הפרסית, ההלניסטית והרומית) — מחזקות את ההנחה שהיין נועד לא רק לצריכה עצמית אלא גם לייצוא. תופעה דומה של ריבוי גתות גדולות באזור אחד הובחנה בבית חווה מהתקופה ההלניסטית סמוך למושב גן שורק, כ־8 ק״מ מצפון־מזרח לאתר (עד ודגוט 2006). לעובדה שחלק מהגתות נבנו בתקופה הפרסית יש חשיבות רבה משום שעד כה נחשפו גתות מתקופה זו לאורך החוף רק במגדים (ברושי תשכ״ח:13).[11]

מכלול חפצי הדיג ממתכת, שנחשף מדרום למתקן בשטח B, מלמד כי המקום שימש בית מלאכה קטן לייצור משקולות עופרת וקרסי חכות דיג (ר׳ שרביט ופלנר, כרך זה). זוהי עדות ראשונה

לשימוש משני במסמרי ברונזה לייצור קרסי חכות. תופעה מעניינת היא ריכוז הצדפים שנתגלה בחלק המזרחי של שטח C (ר׳ Mienis, this volume). ייתכן שהצדפים שימשו חומר גלם להכנת הטיט והטיח שנחשפו בגתות ובמתקן בשטח B.

בתקופה הרומית המאוחרת הייתה בשטח A תלולית שכנראה שימשה גבול חלקה, והמבנה שנבנה בתקופה הרומית הקדומה הוסב לשומרה(?). בשטח B הוקם קיר (W23) ששימש מדרגה חקלאית או שתמך במתקן בעל משטח מטויח, שבשלב מאוחר הותקן בו בור קטן.

בתקופה הביזנטית נמשך השימוש החקלאי באזור, ונשדדו אבנים מהמבנה בשטח A ומהמתקן בשטח B. הממצא מלמד שהפעילות באזור החקלאי מצפון ליבנה־ים נמשכה רק עד תחילת התקופה הביזנטית (ר׳ אריאל, כרך זה; יקואל, כרך זה) — תופעה רווחת בכל האזור. לעומת זאת, באתרים הגדולים — יבנה־ים, תל יבנה ואתר נוסף שנחפר ממזרח לנס ציונה (ע׳ עד, הרשאה מס׳ A-5133; טרם פורסם) — יש המשכיות גם בתקופה האסלאמית הקדומה. כך גם בשלוש גתות מהתקופה הביזנטית שנחשפו ברחוב שפרינצק בראשון לציון; שתיים מהן חפר שביט (תשנ״ד), ואחת — הדד (2013).

חשיפת העורף החקלאי של יבנה־ים מרחיבה את ידיעותינו על תולדות האתר והתפתחותו. עד כה נחפרו קטעים קטנים מהאתר, וסביבתו נסקרה כחלק מפרויקט סקר ישראל (פישר וטקסל 2006). הפסקת הפעילות החקלאית באזור בכלל ובאתר בפרט מחזקת את ההצעה שחדירת החולות שכיסו את האזור התרחשה במהלך התקופה הביזנטית או בתקופה האסלאמית הקדומה (ר׳ אקרמן, כרך זה: דיון).

נספח 1. רשימת לוקוסים נבחרים

לוקוס	שטח	תיאור
109	A	ניקוי ראשי קירות מאבני גוויל (טרסה?)
111	A	תעלת יסוד של קיר 12
113	A	מילוי מעל משטח הדריכה של הגת
116	A	חתך בדיקה משני צדי הקירות בלוקוס 109
118	A	חתך בדיקה מצפון לקיר 10 ולגת
119	A	המדרגה העליונה בבור הביניים של הגת
121	A	חשיפת המדרגה השנייה בבור הביניים
126	A	מילוי תחתון בבור הביניים
130	A	מילוי מעל רצפת בור הביניים
131	A	מילוי חולי עליון במבנה
132	A	מילוי חולי מצפון לקיר 17 ולמבנה
140	A	רצפת המבנה והמילוי מעליה
141	A	תעלת היסוד הצפונית של קיר 17
145	A	פירוק מפולת מסביב לקירות הגת
147	A	מילוי מדרום לקיר 16
149	A	חתך בדיקה מצפון למקבץ אבנים (L148)
150	A	תעלת היסוד המערבית של קיר 18
152	A	התלולית הצפונית של התעלה
153	A	חתך בתעלת היסוד של קיר 11
160	A	תעלת יסוד של קיר 10
161	A	גומת השיקוע בבור האיגום של הגת
162	A	מעמד להנחת קנקנים בין הבורות בגת

לוקוס	שטח	תיאור
222	B	ריכוז אבנים ממערב למתקן
230	B	מילוי בבור שנוסף בשלב השני למתקן
233	B	תשתית משטח האבנים ממזרח ל־L215
234	B	ריכוז אבנים ממערב למתקן (חלק מערבי)
236	B	מילוי מעל המתקן
237	B	פ״ש צפונית לריכוז האבנים (L222)
240	B	מילוי בתעלת השוד של קיר 21
245	B	מפלס חיים מדרום לשטח B1
247	B	מילוי מתחת לרצפה L214
248	B	חתך במילוי קיר התמך 23
260	B	המילוי בבור הביניים בגת הדרומית
261	B	מילוי עליון בבור האיגום של הגת הדרומית
262	B	מילוי בבור האיגום של הגת הדרומית
263	B	מילוי עליון בבור האיגום של הגת הצפונית
264	B	מילוי תחתון בבור האיגום של הגת הדרומית
265	B	מילוי מעל משטח הדריכה בגת הצפונית
266	B	מילוי בגומת השיקוע בבור האיגום בגת הדרומית
267	B	מילוי בבור הביניים בגת הצפונית
276	B	תעלת היסוד של קיר 28
278	B	כבשן
286	B	רצפת טיח בחלק הצפוני־מערבי של המתקן

הערות

[1] דור גולן סקר את האזור וערך בדיקה בעזרת כלי מכני, כהכנה לבניית כפר נופש במקום. בעקבות תוצאות הבדיקה נערכה במקום חפירת הצלה (הרשאה מס׳ A-5086) מטעם רשות העתיקות, במימון מעוז דניאל ובניהול המחברים. סייעו: אריולה יקואל ולימור תלמי (ניהול שטח), שלמה יעקב־ג׳ם (מנהלה), אברהם האג׳יאן (מדידות), נטליה זק ואליזבטה בלשוב (סרטוט תכניות), צילה שגיב (צילום), חברת Sky View (צילום אוויר), לבנת יחיא ואנג׳לינה דגוט (GPS), סעיד עאמלה (סקר מתכות), פטר גנדלמן (זיהוי קרמיקה), רוני גת (רפאות כלי חרס), מרינה שויסקיה (ציור כלי חרס), ילנה קופרשמידט ורעיה ויניצקי (ניקוי וטיפול במתכות), קלרה עמית (צילום ממצא) ודונלד צבי אריאל (נומיסמטיקה). סייעו רבות איתן איילון, מפקחי מחוז תל אביב מטעם רשות העתיקות ומנהלי הפרויקט מטעם היזם.

[2] להרחבה על הרקע ההיסטורי של יבנה־ים, ר׳ פישר תשס״ה. לתולדות העיר יבנה, היסטוריה וארכיאולוגיה, ר׳ טקסל תשס״ה; Fischer and Taxel 2007.

[3] כל החפירות המתוארות להלן נערכו מטעם אגף העתיקות או רשות העתיקות אלא אם צוין אחרת.

[4] לפירוט נרחב של תוצאות החפירות, ר׳ פישר תשס״ה.

[5] תודה לעדנה אייש על המידע שמסרה בעל פה.

[6] כיוון שהגת נועדה לשימור, לא נערכה חפירה מתחת לרצפות. על כן, חסר ממצא מתארך.

[7] תודה לאורטל סער ולג׳רלד פינקלשטיין על עזרתם ועל הערותיהם המועילות.

[8] תודתי לאורן טל על שחלק עמי מידע זה.

[9] את הבדיקות ערכו שריאל שלו וסאנא שלשטין במכון הארכיאולוגי של מכון ויצמן. תודתנו להם.

[10] קברים T22 ו־T23 נתגלו לאחר תום החפירה, ולכן לא צוירו.

[11] ממזרח לתל מיכל ניקתה המשלחת של אביגד גת, והממצא בה תוארך לתקופה הפרסית (Herzog, Rapp and Negbi 1989:113).

הפניות

איזק ב׳ 1991. כתובת סלבקית מיבנה־ים: אנטיוכוס החמישי אופטור והצידונים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה־ים וסביבתה**. קיבוץ פלמחים. עמ׳ 33–40.

איילון א׳ 1991. קנקני הענק מיבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה־ים וסביבתה**. קיבוץ פלמחים. עמ׳ 80–88.

איילון א׳ תשס״ה. קברים מהתקופה הרומית ביבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה**. תל אביב. עמ׳ 217–221.

איילון א׳ ודריי י׳ תשס״ה. מערכת השקיה ביזנטית ביבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה**. תל אביב. עמ׳ 229–252.

אייש ע׳ וגנור א׳ 2009. יבנה־ים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (12.7.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1170&mag_id=115 (תאריך גישה 3.11.2009).

אקרמן א׳ כרך זה. יבנה־ים (צפון): גאומורפולוגיה וסביבה.

אריאל ד״צ כרך זה. המטבעות מיבנה־ים (צפון).

ברושי מ׳ תשכ״ח. תל מגדים. **חדשות ארכיאולוגיות** כה: 11–13.

גונן ר׳ תשל״ט. **הקבורה בכנען בתקופת הברונזה המאוחרת כבסיס לחקר האוכלוסיה והישובים**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גופנא ר׳ וליפשיץ ש׳ תשכ״ז. שדה קברים בחוף פלמחים. **חדשות ארכיאולוגיות** כב־כג: 27–28.

גופנא ר׳ וליפשיץ ש׳ תשל״ג. פלמחים. **חדשות ארכיאולוגיות** מו: 19.

גלילי א׳ ושרביט י׳ תשס״ה. ממצאי הסקרים התת־ימיים ביבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה**. תל אביב. עמ׳ 303–314.

גרן ו׳ תשמ״ב. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל** 2: **יהודה (ב)** (תרגום ח׳ בן־עמרם). ירושלים.

הדד א׳ 2013. ראשון לציון. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 125 (28.11.2013). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=4372&mag_id=120 (תאריך גישה 2.3.2014).

ויטו פ׳ 1991. נמלה של ימניה. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה־ים וסביבתה**. קיבוץ פלמחים. עמ׳ 75–79.

טפר י׳ 2014. עכו. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 126 (9.9.2014). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=10590&mag_id=121 (תאריך גישה 16.4.2015).

טקסל א׳ תשס״ה. יבנה — היסטוריה וארכיאולוגיה. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה**. תל אביב. עמ׳ 139–170.

יקואל א׳ כרך זה. כלי החרס והאבן מיבנה־ים (צפון).

לוי י׳ 1991. חפירות 1987 ביבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה־ים וסביבתה**. קיבוץ פלמחים. עמ׳ 89–92.

לוי י׳ תשנ״ד. יבנה־ים. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב: 125.

לימור א׳ תשנ״ח. **מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה; תיאורי מסע לטיניים**. ירושלים.

מייזליש ש׳ 2001. מלכות בירושלים. **כתב העת לקידום מעמד האישה** 9: 26–27.

ניר י׳ ואדלר־ניר א׳ 1991. הבאר ההלניסטית ביבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה־ים וסביבתה**. קיבוץ פלמחים. עמ׳ 106–110.

סער א׳ 2003. **אמונות תפלות בארץ ישראל בתקופות הרומית והביזנטית הקדומה**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב.

עג׳מי מ׳ וראוכברגר ל׳ 2008. אל־ג׳סר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (23.11.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=954&mag_id=114 (תאריך גישה 3.11.2009).

עד ע׳ ודגוט א׳ 2006. גן שורק (דרום). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (1.3.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=323&mag_id=111 (תאריך גישה 3.11.2009).

פישר מ׳ תשס״ב. יבנה־ים 1992–1999: סיכום ביניים. **קדמוניות** 123:2–11.

פישר מ׳ תשס״ה. ארכיאולוגיה והיסטוריה של יבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה, יבנה־ים וסביבתן: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של מישור חוף יהודה**. תל אביב. עמ׳ 173–208.

פישר מ׳ וטקסל א׳ 2006. יבנה, סקר מפה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (15.11.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=437&mag_id=111 (תאריך גישה 3.11.2009).

פרנקל ר׳ ואיילון א׳ תשמ״ט. **גפן, גתות ויין בעת העתיקה** (ספריית אדם ועולמו 5). תל אביב.

קוטשר י׳ תשכ״א. **מילים ותולדותיהן**. ירושלים.

קפלן י׳ תשנ״ב. יבנה־ים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 2. ירושלים. עמ׳ 572–573.

שביט ע׳ תשנ״ד. ראשון לציון. **חדשות ארכיאולוגיות** ק:48.

שדה א׳ 1991. ההיסטוריה והארכיאולוגיה של יבנה־ים. בתוך מ׳ פישר, עורך. **יבנה־ים וסביבתה**. קיבוץ פלמחים. עמ׳ 15–32.

שרביט י׳ ופלנר ד׳ כרך זה. תחנת דייגים מהתקופה הרומית ביבנה־ים.

Bohak G. 1996. *Traditions of Magic in Late Antiquity* (February 6–June 1 1996, Special Collections Library, University of Michigan). Ann Arbor. http://www.lib.umich.edu/traditions-magic-late-antiquity/def1.html (accessed March 4, 2014).

Bonner C. 1950. *Studies in Magical Amulets: Chiefly Graeco-Egyptian* (University of Michigan Studies Humanistic Series XLIX). Ann Arbor.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.

Fischer M. and Saar O.-P. 2007. A Magical Mirror Plaque from Yavneh-Yam. *IEJ* 57:83–86.

Fischer M. and Taxel I. 2007. Ancient Yavneh: Its History and Archaeology. *Tel Aviv* 34:204–284.

Hallote R.S. 1994. *Mortuary Practices and Their Implications for Social Organization in the Middle Bronze Southern Levant* 1. Ph.D. diss. University of Chicago. Chicago.

Hamburger A. 1968. Gems from Caesarea Maritima. *ʻAtiqot* 8 (*ES*):1–38.

Herzog Z., Rapp G. Jr. and Negbi O. eds. 1989. *Excavations at Tel Michal, Israel* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series 8). Minneapolis–Tel Aviv.

Jakoel E., Ajami M. and ʻAd U. In Preparation. An Amulet with a Greek Inscription from Yavne-Yam.

Makhouly N. 1939. Rock-Cut Tombs at El Jish. *QDAP* 8:45–50.

Mazar E. 1994. A Burial Ground of the Roman Period at Gesher Haziv. *ʻAtiqot* 25:77–93.

Mienis H.K. This volume. Shells from the Excavation of Yavne-Yam (North).

Moran W.L. ed. 1992. *The Amarna Letters*. Baltimore–London.

White D. 1999. The Eschatological Connection between Lead and Ropes as Reflected in a Roman Imperial Period Coffin in Philadelphia. *IEJ* 49: 66–91.

YAVNE-YAM (NORTH): AN AGRICULTURAL AREA AND CEMETERIES FROM THE MIDDLE AND LATE BRONZE AGES, AND THE PERSIAN, HELLENISTIC, ROMAN AND BYZANTINE PERIODS

MOSHE AJAMI AND UZI 'AD
(PP. 1–29)

During April–May 2007, an archaeological excavation was undertaken south of Kibbutz Palmaḥim, prior to the construction of a holiday village near the sea front. The site, situated one kilometer north of Yavne-Yam, is in the area between the large MB II embankment and the *kurkar* ridge and Kibbutz Palmaḥim's cemetery with its Roman-period rock-hewn burial caves (Fig. 1). The site and its vicinity have been extensively studied (see Table 1; Fig. 2).

Twenty-five excavation squares (625 Sq m^2) were opened in Areas A–C, D1 and D2 (Plan 1), exposing the northern agricultural hinterland of Yavne-Yam, including its agricultural installations and cemetery. In Area A (Plans 1–3), a winepress (Figs. 3–5), a building (Fig. 6) and a channel (Figs. 7, 8), dating to the Persian, Hellenistic and Roman periods, were excavated. Area B (Plan 4) yielded two adjacent winepresses (Plan 4; Figs. 9–11), a kiln, an installation (Plan 5; Figs. 12–14) and a retaining wall (Plan 6), partly built and partly hewn into the *kurkar*. The installations and the wall are dated to between the Persian and the Late Roman periods. In Area C, middens of stones and shells were uncovered (Plan 7; Fig. 16) that probably date from the Roman period.

The excavations yielded the remains of four occupation periods: Persian and Hellenistic, Early Roman, Late Roman and Byzantine; graves were exposed from the Middle or Late Bronze Age (Area D1; Plan 8; Figs. 18, 19) and the Early Roman period (Area D2; Plan 9; Fig 20). During the Persian and Hellenistic periods, a kiln (Area B) and three winepresses were installed—one in Area A and two in Area B.

In the Early Roman period, after the installation had been abandoned for two to three centuries, two of the winepresses were restored: the winepress in Area A was enlarged and a building (storeroom?) was built next to it; the large winepress in Area B was renovated and a flat open area was added on its northern side, replacing the previous small winepress. The area to the south of the winepress, approximately 40 m away, turned into a cemetery. Since the burials were not excavated, it is unclear whether the cemetery was in use at the same time as the winepress (see Plan 1), or only after it went out of use.

The exposure of the agricultural area provides evidence of extensive agricultural activity at the settlement during the Roman period. Stone vessels from the first–second centuries CE, recovered from Area A (see Jakoel, this volume: Fig. 9:1, 2), testify to a Jewish population. Further evidence of Jewish presence at the site, and the population's connection with Jerusalem up to the destruction of the Second Temple, is provided by the presence of an impressive number of Jewish coins minted in Jerusalem (see Ariel, this volume).

The discovery of three winepresses, two of them large, which were capable of producing large quantities of wine, strengthens the assumption that the wine was intended not only for local consumption, but also for export. A similar instance of multiple and large winepresses at a single site is known from a Hellenistic-period farmstead discovered near Moshav Gan Soreq, about 8 km to the northeast. The fact that some of the winepresses were built in the Persian period is important, since the only place where winepresses from this period have been found along the coast until now has been at Tel Megadim, excavated by Broshi (*HA* 1968:13).

An assemblage of fishing-related metal artifacts was found south of the installation in Area B. It indicates the presence of a small workshop that produced lead weights and fishing lines from bronze nails in secondary use (see Sharvit and Planer, this volume). This is the first evidence of the secondary use of bronze nails to produce fishing hooks. A distinctive find recovered in the same area is a molded lead amulet (Fig. 15), with the names of the angels Gabriel and Raphael in Greek on both sides.

The shell midden found in the eastern part of Area C is an interesting discovery (see Mienis, this volume). It may have provided raw material for the production of mortar and plaster, traces of which were recovered in various parts of the winepresses.

During the Late Roman period, an earthen heap existed in Area A that probably marked the boundary of a plot, and the Early Roman-period building was converted into a watchman's booth(?). A wall (W23) was erected in Area B, either to form an agricultural terrace or to support an installation with a plastered flat surface, where a small vat was installed at a later stage.

In the Byzantine period, the area continued in use for agriculture. Stones were robbed from the building in Area A and from the installation in Area B. The finds testify that the area north of Yavne-Yam only continued to be used until the start of the Byzantine period (see Ariel, this volume; Jakoel, this volume)—a widespread phenomenon throughout the region. In contrast, the large sites of Yavne-Yam, Tel Yavne and another site excavated to the east of Nes Ẓiyyona (Uzi 'Ad, Permit No. A-5133, unpublished) also show evidence of continuity in the Early Islamic period.

The discoveries in the Yavne-Yam agricultural hinterland increase our understanding of the site's history and development. To date, only small sections of the site have been excavated, and the surrounding area has been surveyed by Fisher and Taxel as part of the Archaeological Survey of Israel. The cessation of farming in the region in general and at this site in particular, reinforces the hypothesis that the incursion of the sand dunes covering the region took place during the Byzantine or Early Islamic periods (see Ackerman, this volume).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the site and its main remains.
Fig. 2. Map of the various excavations in the Yavne-Yam region.
Fig. 3. The winepress in Area A, looking southeast.
Plan 1. The excavation areas.
Plan 2. Area A, plan and sections.
Fig. 4. The gutter in the winepress and the stand for jars, looking southwest.
Fig. 5. Aerial view of the winepress and the storeroom in Area A, looking north.
Fig. 6. The building in Area A, looking south.
Fig. 7. Aerial view of the channel in Area A, looking west.
Plan 3. Area A.
Fig. 8. The northern bank of the channel in Area A, looking east.
Plan 4. The winepresses and kiln in Area B, plan and sections.
Fig. 9. The winepresses in Area B, looking east.
Fig. 10. The step and sump of the southern winepress in Area B, looking southeast.
Fig. 11. The northern winepress in Area B, looking southwest; the floor is of the later period.
Plan 5. The installation in Area B, plan and sections.
Fig. 12. Aerial view of the installation in Area B, looking north.
Fig. 13. Vat (L230) in Area B, looking south.
Fig. 14. The stone midden and the installation in Area B, looking east.
Fig. 15. The amulet.
Plan 6. Area B, W23.
Fig. 16. The shell midden (L329) in Area C, looking east.
Plan 7. Area C, plan and sections.
Fig. 17. The burials and the installations.

Plan 8. Grave T20, plan and section.
Plan 9. Grave T21, plan and section.
Fig. 18. Grave T22, looking west.
Fig. 19. Grave T23, looking west.
Fig. 20. Grave T1, looking north.
Plan 10. Area D2, Roman-period graves, plan and sections.
Appendix 1. List of loci.